

LUND UNIVERSITY

Ugglan i dikt och bild

Broberg, Gunnar

1997

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Broberg, G. (Red.) (1997). *Ugglan i dikt och bild*. (Ugglan; Vol. 10). Avd. för idé- och lärdomshistoria, Lunds universitet.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

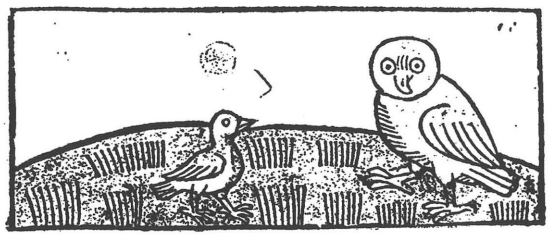
PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Ugglan 10
Lund Studies in the History of Science and Ideas

Ugglan i dikt och bild

Ugglan i dikt och bild

Ugglan 10
Lund Studies in the History of Science and Ideas

Omslag: *Uven och de andra fåglarna käbblar om makten i* Dialogus creaturarum moralizatus *(Stockholm 1483).*
Titelsida: *Lärkan och ugglan samtalar i* Dialogus creaturarum moralizatus *(Stockholm 1483).*

Ugglan utges av avdelningen för Idé- och lärdomshistoria vid
Lunds universitet, Kungshuset, Lundagård, 222 22 Lund
Redaktör för skriftserien: professor Gunnar Broberg
© medverkande författare 1997
Grafisk form: Stefan Stenudd
Tryck: Reprocentralen, Lunds universitet 1997
ISSN 1102–4313

Innehåll

Förord 7

Dessa flygande kattor: Om 1700-talets uggla 15
Jakob Christensson

Ugglan på dumhetens piedestal: Ett bidrag till den politiska allegorins historia 31
Jakob Christensson

Hegels uggla 65
Carl-Göran Heidegren

Bilder av Lappugglan 69
Björn Dal

Till skräck och lärdom. Ugglan som symbol 79
Gunnar Broberg

Lundavandring 117
Hjördis Kristenson

Jag vaknar vid midnattstiden
här oppe vid Helgonagård
där kroppen får klinisk vård
och själen har bokhusfriden.

Då hör jag en uggla hoa
och spökflyga andetyst
bort till någon bronsgrön byst
med drag från Atén och Stoa.

Ett spökrop, en spökflykt bara
som ängslar den som är sjuk.
Men natten är gryningsmjuk
och något i mig vill svara.

Och timmarna skrida trygga,
ty den som ropade var
en vän som i Lund är kvar:
Minervas fågel, den skygga.

Gabriel Jönsson

Foto: Per Lindström

Förord

Skriftserien Ugglan, som ges ut av Idé- och lärdomshistoria i Lund, har härmed kommit fram till sitt tionde nummer, en händelse som firas med ett speciellt nummer om just ugglor. Jubileet, som kanske inte är det största vid vårt universitet, ökar i halt genom att ämnet samtidigt ingår i en ny institutionsbildning och i nya lokaler. Denna *uggle-uggla* innebär alltså ett farväl till tidigare boende i det anrika Kungshuset, där den lilla kattuggla som en gång gav skriftserien dess namn, eller någon av dess ättlingar, från och till fortfarande sitter i fönstersmygen och tittar ut på livet i Lundagård. Vi tillägnar Dig, kära uggla, denna festskrift i varm vördnad och hågkommelse.

Att ugglan har sitt eget revir i historien kommer att framgå. Skriften sveper ganska lätt över denna mark (den närmsta motsvarigheten är den av bokförlaget Korpen för en del år sedan gjorda antologin över sin litterära fågel). Vad vi fångat in är framför allt svenska nedslag, hur ugglan används i fabeln och den politiska allegorin, hur den från att ha varit nattens och ondskans kännetecken blivit en lärdomssymbol synlig inte minst i universitetssammanhang, hur samma fågel kommit att ingå i staden Lunds symbolvärld. Detta är bara några exempel på människans användning av en medvarelse i naturen, nu eller långt tillbaka i tiden. I vår exposé skymtar också Pallas Athena och Hegel med sina ugglor. Ämnet är mindre uppfattat zoologihistoriskt (fast den aspekten också ingår) och mer som en föränderlig och ibland överraskande relation inom symbolvärlden.

Detta ugglenummer är en kollektiv fångst. Medverkar gör Gunnar Broberg, professor i ämnet och som har givit ut antologin Gyllene äpplen (där titeln likaledes anknyter till en lärdomssymbol), Jakob Christensson författare till en avhandling om upplysningen (dit ugglan egentligen inte hör annat än som dess skugga), Björn Dal, vår främste kännare av den zoologiska illustrationen och med ett stort färskt arbete publicerat på temat, Carl Göran Heidegren, sociolog och idéhistoriker och Hegelforskare, Hjördis Kristenson, universitetslektor i konstvetenskap och den främste kännaren av lundensisk universitetsarkitektur. För bildtexter med mera har svarat forskarassistenten Elisabeth Mansén - på helgerna fågelskådare - doktoranderna Jonas Hansson och Gustaf Holmberg (research), Håkan Håkansson och Stefan Stenudd (lay-out). Sist vill vi varmt tacka Crafoordska stiftelsen för ekonomiskt stöd.

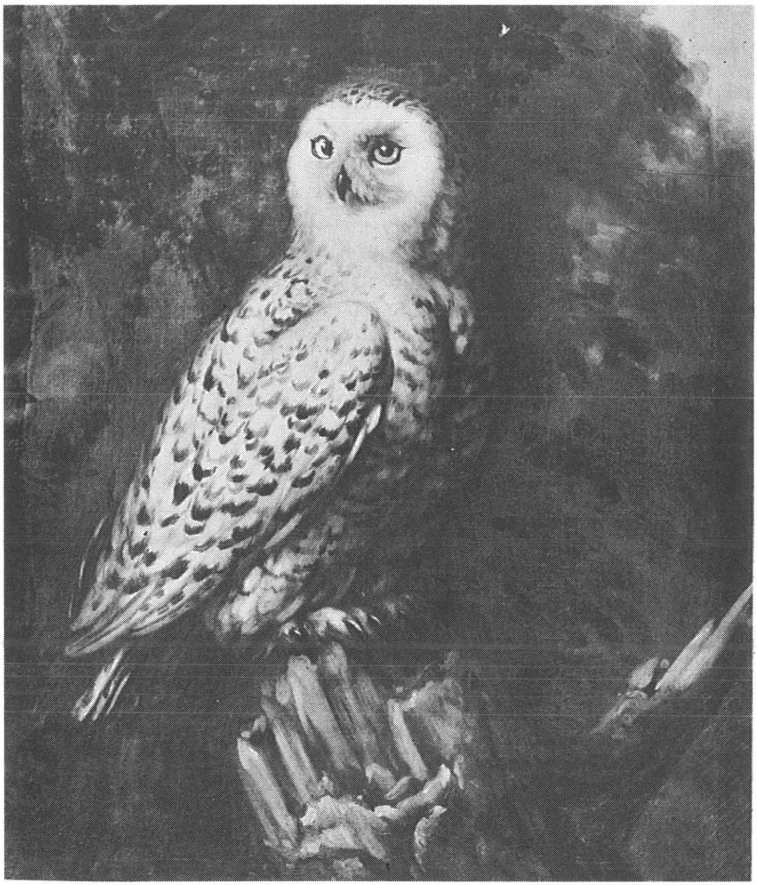
Minervas uggla, mynt.

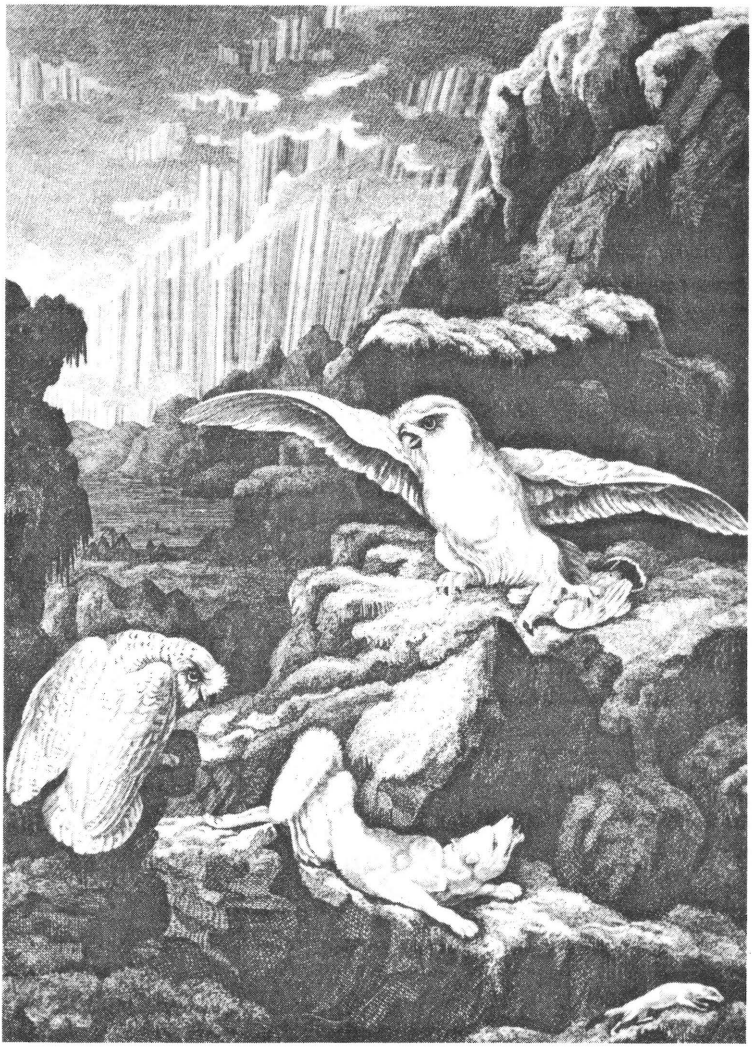
Grottmålning i norra Australien. John A. Burton, Världens ugglor *(1975). Med tillstånd från IPC International Publishing Company, Örebro.*

Ugglan som spelar säckpipa och sätter klorna i en katt i S:t Petri kyrka i Malmö (1460). Om innebörden kan man spekulera. Kyrktakens målningar anknyer gärna till den upp-och-nedvända världen - allt kan kombineras. Här kopplas samman tre företeelser med besläktad innebörd: ugglan hör till natten, säckpipan är djävulens instrument och katten står för sexualiteten. Förmodligen ska bilden verka avskräckande på oss.

Ehrenstrahls fjälluggla 1690 fin. Avbildad troligen som albinoform av berguv - så ju med ekorren, alltså som uttryck för monstrositeter och naturens lek. Bertil Rapps kommentar i sin avhandling, huvudarbetet vad gäller de här målningarna, verkar därför anakronistisk. "I porträttet av denna vitspräckliga fjälluggla återspeglas alltjämt Ehrenstrahlrs inträngande karaktäriseringsförmåga. Den ärevördiga fågelns uttryck av outgrundlig visdom i de topasgula ögonen har det uppenbarligen intresserat mästaren att skildra." Djur och stilleben i karolinskt måleri *(1951, 104, pl 71).*

Nordisk exotism: fjällugglan predikar naturens lag för fjällräven, norrskenet strålar. Frontispis till Thomas Pennant, Arctic zoology, *London 1784.*

Dessa flygande kattor
Om 1700-talets uggla

Jakob Christensson

Ugglan, finns det något flygfä som för oss i efterhand bättre än detta Minervas kännetecken symboliserar 1700-talet? Tyvärr rör det sig huvudsakligen just om efterhandskonstruktion, åtminstone så länge man håller sig till Sverige. Så mycket en ugglas uppenbarelse ovanpå några böcker på en till gymnasiebiblioteket i Linköping skänkt medalj föranledde *Linköpings Stifts-Tidningar* (1799; nr 9) att exalterat förklara henne för att vara själva "Upplysningens sinnebild" tycks ugglan under det så kallade förnuftets århundrade vara varken särdeles vanlig eller vidare positivt beskriven i svensk sakprosa. Inte heller förmår hon konkurrera med majestätiska örnar, slagfärdiga hökar eller fridsamma duvor när våra poeter strängar sin lyra, även om faktiskt själve Kellgren i *Foglarnes Vitterhets-Academie* lät en gammal grånad uv bli huvudföremålet för sin diktkonst. Symptomatiskt nog skedde detta i allt annat än välvilliga strofer. Kellgren, med en gås oplockad med Lovisa Ulrikas akademi efter att ha fått *Våra villor* refuserad, låter sin skralsjungande akademiska uv, sällsynt machiavellisk och för samtiden misstänkt lik riksrådet von Höpken, istället för näktergalars sång premiera kråkors kraxande.[1]

Släktet Strix sanna beundrare hör snarast hemma på klassisk, hellensk mark, inte bland strängt lutheranska hyperboreer vilka i henne inte sällan har sett en på samma gång föraktlig och fasaväckande enstöring. Kanske har det faktum spelat in att den art vi vanligen kallar Minervas uggla - Athene noctua, synonym

med Strix noctua, Strix passerina, liksom för den delen Strix psilodactyla, det namn 1800-talets store svenske nydanare inom ornitologin, Sven Nilsson, lanserade - inte gärna bildat bo på våra breddgrader.[2] Möjligen har även konkurrensen med den likaledes illaljudande korpen haft sin menliga inverkan. Hugin och Munin, i den fornnordiska mytologin den vise Odens sändebud, gör ju tillsammans redan med sina namn anspråk på att mer än väl fylla ugglans plats. Den förre detta med modernt svenskt språkbruk såsom Tanken, den senare som Minnet.

Alltnog, där greker och romare i den mörkerseende ugglan främst såg visheten förkroppsligad, iakttog istället 1700-talets rättrogna svenskar beredvilligt hennes uselhet. Inte bara så att hon är ett orent djur, ovärdigt som föda. Hennes ovilja att visa sig i dagsljuset har dessutom direkt förbundit henne med mörkrets makter. Hennes förkärlek för att hålla till i ruiner har vidare förknippat henne med undergång och förödelse, något som Den Heliga Skrift säkerligen har haft del i. I exempelvis *Psaltaren* 102: 7 kopplas så ruiner och ugglan samman, och ännu i Karl den tolftes bibel hette det i *Jesaja* 13:22, där Guds dom över Babel förkunnas: "Och Ugglor siunga uthi hans palats, och drakar uthi the lustigha borgher". (I senare mer texttrogna versioner har passagens för svenskar hemtama ugglesång sedan bytts ut mot exotiska schakalers tjut.) Den bibliska bokstavens makt återklingar också i biskop Spegels *Det öpna Paradis* (1705), där han med emfas framhåller att ugglan lika litet som korp och kråka kan räkna med plats i paradiset.[3] Det är värt att notera att i Spegels mäktiga versepos, *Guds Werk och Hwila*, har ugglan inte lockat hans sångmö till någon enda rad när han annars på femtontalet sidor besjunger fåglarnas plats i skapelsen.

Helt igenom negativ är emellertid inte den kristna ugglesynen. Spegels skaldande prästkollega Olof Kolmodin den

äldre går så i sin *Biblisk Qvinno-Spegel* så långt att han i den andra delen från 1750 liknar "Christendomen" vid "en ensam Uggla", illa "förfölgd af andra foglars skrik".[4] Den religiöst symboliska iakttagelsen, som samtidigt är naturvetenskapligt grundad, får anses träffande för 1700-talets uggla. Hon väcker i såväl djurs som människors värld uppmärksamhet. Hon sticker av, är annorlunda, i en annars konform och hierarkisk värld. Hon är som provinsialläkaren Pehr Gustaf Tengmalm noterar i sin klassiska beskrivning, *Utkast til Uggelslägtets, i synnerhet de Svenska arternas, Naturalhistoria* (1793), besynnerlig till både "skapnad och seder".[5]

Hon är en ljusskygg och föga vänsäll enstöring som fruktad om natten om dagarna utstår den vanvördigaste uppvaktning av allsköns småfågel.[6] I fablernas sedelärande värld är hon vidare den som gör örnen rangen stridig, gnäller över solens välsignelsebringande strålar, utmanar näktergalen i skönsång eller, sitt märkliga utseende till trots, ser sig som skönast av fåglar.[7] Dalin låter henne i sina *Sedolärande fabler* (1752) bli inbegreppet av falskhet: En stackars rapphöna, illa trängd av vildkatter och rävar, ställer sig tacksamt under ugglans erbjudna beskydd bara för att snart svårt blesserad finna "En gammal sanning alt för klar,/ At wärre äro falska wänner,/ Än owän, som är uppenbar."[8]

Nu finns det förstås fabler som framhäver ugglans klokhet, konstigt vore annat.[9] Det klassiska arvet var ännu på 1700-talet i högsta grad levande. Den särskilda kopplingen mellan Athena och ugglan fanns alltid närvarande. Kanske särskilt i tidens så ofta antikt allegoriserande bildvärld är detta förhållande tydligt, och då inte bara i den stora konsten. Några exempel: Kunglige boktryckaren Henrik Fougt pryder sitt boktryckarmärke med en uggla. Gustav III:s förordning om majestätsbrott av 1777 celebreras med en medalj vars revers är prydd med förutom en

Ur Skåde-Penningar öfver de förnämsta Händelser som tillhöra Konung Gustaf IIIs Historia *(1857).*

antik kvinna också en vishetens uggla. Även hans val till Uppsala universitets kansler har föranlett en näpen uggla i det stort upplagda propagandaverket *Skåde-penningar öfver de förnämsta händelser som tillhöra konung Gustaf III:s historia.*[10] Och när läsesällskapet i Karlskrona på 1790-talet utlyser en tävling om bästa vinjetten väljer en av de tävlande att till devisen "Kunskap och Nytta" låta en uggla trona ovanpå en världsglob, på en gång dränkt av ett rikt flödande ymnighetshorn och upplyst av en brinnande fackla: bättre emblem kan upplysningens snara seger knappast ges.

Emblematiken lånade sig emellertid även till andra tolkningar. Som Sahlstedt gör klart i *Sinnebilds-Konsten* (1768) kunde en uggla mycket väl beteckna "sådana personer, som äro liksom af naturen ärnade till nedrighet och mörker; hvilke när de någon gång sättas i ljuset och komma till heder och anseende, förråda dock sin gemena sinnes art, och trifvas bäst ibland slödder."[11] Inne på liknande negativa tankebanor är swedenborgaren Carl Fredrik Nordenskiöld i sitt drömlexikon, *Onei-*

Abraham Sahlstedt, Sinebildskonsten *(1758).*

romantien från 1784: "*Ugglor* betyda styggt: at se sådane i drömar med wigt skålar under fötterna betyder, at Rätwisan i någon gärning skal bli åsidosatt och trampad af orena och ohyggeliga begär: den tid då hela naturen wakar, arbetar och fägnas af ljuset är ugglan blind."

Mer entydigt uppbygglig är då istället heraldiken. Om fågeln vilken vid tidernas gryning som vapen eggade Athens köpta soldatesk till stordåd heter det i tidens svenska standardverk, *Inledning til Heraldiken* (1746): "Uggla; (betyder) tysthet, klokhet i anslag, flit och waksamhet ... Uv; upmärksamhet". Att författaren hette Carl Fredrik Uggla har säkert inte varit avgörande för denna karakteristik då ett adelsvapen närmast per definition äger ett positivt innehåll; dess uppgift är ju att fylla innehavaren med stolthet och prestige. Ugglan har visserligen aldrig varit lika populär som örnar eller falkar (för att nu inte tala om fyrfota lejon) när nya adelsätter skulle namnges. Men till den livskraftiga och vittförgrenade släkten Uggla fogas under 1700-talet i vart fall två nya ätter som redan till namnet

ställer sig under ugglans banér; släkten Uggleklo som under tidig frihetstid introduceras och dör ut med Nils Uggleklo, barnlös lagman med rötter i västgötska Ugglums by, och den mer lysande ätten af Ugglas, vars förste innehavare, ärkegustavianen Samuel, adlad 1772, introducerad 1777, friherre 1796, och 1799 gjord till greve, under 1800-talets första decennium hörde till rikets mest inflytelserika män. Även den på 1600-talet från Polen inflyttade släkten Uhlenbrock hör till dem som redan till namnet tagit skydd under ugglans vingar (Uhl och Eule är ju på tyska ett och samma).

Härtill kan läggas de ätter som åtminstone i vapnet mönstrar en eller flera ugglor. Särskild uppmärksamhet förtjänar de rastlöst verksamma ämbetsmännen, skriftställarna och bröderna Carl och Edvard Carleson vilka adlade på 1740-talet valde som de sanna upplysningsmän de var att till den lika 1700-talsmässiga som manande devisen Vigilanter et prudenter foga en vapensköld med en svart uggla ovan en krönt orm av guld, vaksamhetens och klokskapens kanske två bästa bestar inom heraldiken. Vapnet fullkomnades genom krönas av en hjälmprydnad föreställande en gigantisk uggla överlagd två nonchalant böjda plymer. Och även om ett antal ugglebärande ätter dör ut på 1700-talet - så till exempel Flygge och von Neugebauer, påbörjad och sluten av karolinen Martin Neugebauer - så kan ändå noteras att såväl den gren av Fock som året 1778 blev friherrlig som de från Baltikum invandrande friherrliga von Essen inte skyggade för att föra en uggla i sina vapen.[12]

Skälet är lätt insett. Rovfåglar är ädlare än annat flygfä. De representerar kraft och mod, något som även gäller den så kuriösa ugglan. Gåsen må, vilket Carl Fredrik Uggla samvetsgrant noterar, lika väl som ugglan symbolisera vaksamhet, skatan må konkurrera med henne i skrytsamhet, och pelikanen, kärleksfull, gudfruktig och allmänt huld, liksom duvan, öppenhjärtig,

oskyldig, trofast och tålmodig, må vara bättre Guds barn; ugglan överträffar dem alla i ridderlig rovlystnad. Hon är i detta avseende rentav en örnens jämlike. Tengmalm berättar om hur hon, "solitair, grym", väl i besittning av ett rov "slåss tappert med sjelfva Örnen och bortjagar många Hundar."[13]

Tengmalm, det slutande 1700-talets stora auktoritet på området, ger mycket mer information om denna kamplystna skapelse. Han beskriver dess märkliga skepnad: stort och klotrunt huvud, "likt Kattens"; stora och runda ögon, omgivna av enkla, styva fjädrar som ger henne ett utseende "likt en menniskas med Glasögon"; de stora öronen, "af alla Foglars de störste", den korta kroppen .... För övrigt var han som lånade sitt namn till pärlugglan - Strix Tengmalmi - inte ensam om sitt intresse, även om han med viss rätt påstod att uggleslaktet var "föga och ofullständigt utredt."[14] Linné, som alla andra fascinerad av denna storögda och "i mörkret seende" fågel, hade åtminstone som en början i sin heroiska uppstädning av naturen placerat in henne i klassen Aves, ordningen Accipitres, det vill säga rovfåglarna.[15] I Skåne samlade Anders Jahan Retzius in och konserverade ugglor (däribland det enda kända svenska exemplaret av Minervas uggla) för universitetets räkning, och när han föreläste över "alla ännu upfunna Species af Foglar, som i synnerhet finnas i Swerige" kunde han berätta de mest hårresande ting om ugglan, särskilt så om uven, "stor som en Gås": "Har et läte som en full karl, då han drages med döden ... kan skrämma den som är eljest nog courageux. Har en ogemen styrka, så at det har huggit i sina klor kan ej uttagas utan at skära klorna ifrån".[16] Till dessa akademiska iakttagare kan läggas rika kulturmecenater som Johan Gustaf von Carlsson och Adolf Ulrik Grill vilka på sina gods, sörmländska Mälby respektive uppländska Söderfors, höll stora fågelsamlingar där släktet Strix var rikt representerat.

Den grillska samlingen, vars tillkomst daterade sig till 1783 då Tengmalms läkarkollega Pehr Gustav Lindroth enligt legenden stoppade upp en för fru Grill kär kanariefågel, mönstrar i den år 1788 tryckta katalogen *Museum Naturalium Grillianum Söderforssiense* inte mindre än tio olika ugglor: förutom Strix Bubo, den mäktiga uven, och de båda på ägorna boende (Nom. Linn.) Arctica - "Brand-Uggla" - och Sibirica - "Long-stjert-Uggla", därtill även Otus - "Horn-Uggla - i två exemplar, Liturata - "Stora Skogs-Ugglan" , Alneo - "Mindre Skogs-Ugglan", Flammea - "Kyrk-Ugglan", Passerina - "Sparf-Uggla" - och Funerea, kattugglan, på svenska även "Klähvitt" kallad för sitt olycksbådande lätes skull.[17] - Lindroth har för övrigt gått till historien som upptäckare av en särskild blek varietet av slaguggla, Strix Lindrothii.[18]

Hovrättspresidenten von Carlsson, som fick sin fågelsamling - Sveriges ojämförligt största - delvis inventerad av den framstående linneanen Sparrman i den påkostade skriften *Museum Carlsonianum*, var själv i bästa bemärkelse en vetenskaplig amatör som förutom det i och för sig prestigefyllda samlandet även ägnade sig åt att göra egna iakttagelser.[19] Detta hans senare intresse sträckte sig även till ugglan, något som hans år 1789 hållna presidietal i Vetenskapsakademien, *Tal, med Strödde Anmärkningar öfver Foglarnas Seder och Hushållning*, bär spår av. Talet är i många stycken tidstypiskt. Mindre så för att von Carlsson det stora revolutionsåret förklarar att "Naturen är sann då den är vild, den bör vara fri och under eget våld" än för dess spekulationer om klimatets och miljöns inverkningar på utseende, seder och sång: "Man påstår at sångfoglar äro mera sällsynte i ödemarker och bland de vilda. Månne de, som närmare vistas hyfsade menniskor och upodlade länder, begåfvas med behagligare egenskaper?" Andra närliggande punkter som behandlas är honornas tygellösa kättja liksom

kostens betydelse för det sociala beteendet: frö- och fruktätande fågel bildar "sälskaper" medan rovfåglarna, "vilde" och "obarmhertige", lever "för sig sjelfva och icke i samfund".[20] Ugglan med "sitt ohyggeliga läte" föranleder en särskild beskrivning. von Carlsson berättar att han roat sig med att föda upp en uggla för "at närmare känna des Seder". Besynnerlig fågel:

> *hon hörde musik med et särdeles nöje, hon speglade sig gerna, lemnade icke något orört i rummet, hennes nyfikenhet förde henne at undersöka alt, hon blef snart ond och snart god, hon jållrade beständigt, härmade andra, och under det hon jämkade sina fjädrar i en vacker ordning, sökte hon at sätta en slags artighet i sin ställning, i gång och åtbörder, som nogsamt utmärkte hennes löjeliga åtrå att behaga.*[21]

von Carlsson, som så långt hunnen förklarar att han med "aktning för det vackra könet" avhåller sig från att "göra någon jämförelse", noterar vidare att någon nytta gör ändå den präliga fågeln: "De göra i öfrigt nytta åt våra ängar, de ränsa dem i synnerhet från Gräshoppor, och om man dödar en Ugla uti Julii månad, finner man hela kräfvan upfylld med slika skadeliga kräk." Även Tengmalm, alltid beredd att i naturen se Skaparens ordnande hand, vet att berätta om den hemska ugglans förträffligheter. Ugglorna har, med en formulering lånad av Linné, "som de öfriga Rofdjuren ... at vara Naturens Policebetjenter":

> *Den mängd Mullvadar, Möss och Råttor de årligen bortplocka böra freda dess oskyldige foglar från förföljelser. Jag har vid et annat tilfälle anmärkt, at* Harugglan *om Hösten, efter skörden, flyttar til Lador och uthus, för at där hålla en räfst med Möss och Råttor.*

Det blir åter et skäl, at hylla dessa flygande Kattor och lemna dem ostörda ...[22]

Som den sanne upplysningsman Tengmalm är, kompletterar han dessa nyttobetraktelser med att söka skingra fördomarna kring den ännu för "Europas mindre uplyste invånare" så skräckinjagande ugglan. Gudarnas vrede, spökerier, gastars liksom nissars och gengångares uppträdande; vad har inte ugglorna lastats för? "Orsaken til desse fördomar måste vara, at Naturens Herre tildömt dem en tid at vaka och söka födan då hela Naturen hvilar. Menniskan har en afsky för mörkret och alt som då är i rörelse. Härtil komma deras ohyggeliga och förfärliga läten, på en tid då hela jorden är insvept i en djup tystnad."[23]

Tengmalm lyckades näppeligen i sitt uppsåt att gendriva dessa vidskepliga föreställningar. Ugglan förblev en fågel som ingav den nattlige vandraren oro. Men det gjorde nu inte så mycket. Med det tidiga 1800-talets ruinromantik skulle ugglan få uppleva en senkommen uppvärdering av poeterna. Stagnelius formligen berusade sig på hennes uppenbarelse:

Jag i öknarnas famn, på ruiner och mossiga grafvar
Rysligt i nattens djup höjer min jämrande röst.
Slöja Dig Luna i moln,
och slocknen I tindrande stjärnor,
Gråten, I Skyar — Du storm, sorgligt i granarna tjut,
Dödens och grafvens förtrogna jag är
— med bäfvande rysning
fyller min hemska sång nattliga vandrarens bröst.[24]

Ensamhet, skräck och känsloutlevelse hade hos diktarna blivit något att eftersträva. Det sublima hade även hos oss gjort sitt segertåg inom estetiken samtidigt som den kyliga klassicis

men, representerad av Svenska Akademien, blivit allt mer trängd. I denna utveckling deltog i högsta grad kyrkotornets och ruinernas fågel par préférence. Hennes hemska hoande behövde inte längre urskuldas, eller för den delen uppvägas med några nyttoargument om att hon gjorde tjänst som flygande katt. Dagen var liden, och skymningen höll på att gå över i mörkaste natt. När därför den gamla smakens företrädare (med Leopold som den som höll i pennan) prövade Kellgrens trick att demonisera sina litterära motståndare såsom uvar, något som skedde i bidraget "Nya Kolonien, eller Revolutionen i Sång-konsten" i *Allmänna Journalen* (25/4 1814), var de för sent ute. Vingarna bar med lätthet Minervas uggla allt högre upp på det svartnande himlavalvet under det man hörde en "helfwetes musik".

Tryckarmärke med intitalerna HF, dvs Henric Fougt, död 1782, med uggla, vågskål, fackla, bok och ordensband. Samma märke fast från tiden före 1774 saknar ordensbandet. HF blev riddare av Vasaorden det året. Devisen Prodesse betyder ungefär "att vara nyttig".

Noter

[1] Dikten som först trycktes i *Stockholmsposten* den 2/11783, återfinns i Svenska vitterhetssamfundets utgåva av Kellgrens *Samlade skrifter* bd 2, 175-78, med kommentarer i bd 7, 366-68. I dikten, där den parodiska konsekvensen blir att "Då Foglar täfla uti sång,/ Hör endast Ufvar til at fälla dom däröfver", förklarar den gamle uven under instämmanden sin skrala sångkonst för en tillgång: "Utaf de Foglars hop, som sjelfva kunna sjunga,/ Så skulle tros, och det med fog,/ Af hvarje concurrent, som ej belönad blifvit,/ At veld Academien drifvit." Ibid, 177.

[2] Sven Nilsson uppger ännu i *Skandinavisk fauna. Foglarna*, bd 1 (3:e uppl. 1858), 106, att hon i Sverige endast träffats på en gång, detta i Lomma dit han förmodar hon "förirrat sig från någon af Danska öarna".

[3] Ibid, 16.

[4] Ibid, 518.

[5] Ibid, 230. Om Tengmalm, se Sacklén, *Sveriges läkarehistoria ifrån Gustaf I:s till närvarande tid* 2, 579-83.

[6] Helt asocial är ugglan emellertid inte om vi får tro den antagligen ursprungligen franska uppfostringsskriften *Lärdomar af djurens exempel* (1807), översatt av David Krutmejer. Där berättas det om hur hon trots påståenden om motsatsen är kapabel att visa verklig vänskap. "Den fattar en varm tillgifvenhet för dem, som förse dess behof, och vedergäller dem med ränta deras godhet." Ett särskilt slag av ugglor, framgår det vidare, hade så till den grad vunnit hjärtat hos "ett af de älskvärdaste och qvickaste fruntimmer i Ludvik 15:s hof" att hon "hade ständigt en i sitt sällskap; den följde henne till toiletten, spelbordet och öfverallt hvart hon gick. Hon kallade den sin sällskaps-papgoja; och man måste tillstå, att den förstod att roa henne, rättande sig efter allt det som kunde behaga henne." Ibid, 49.

[7] Se härför t ex "Om en Örn och en Ugla", "Om en Ugla och Solen", båda i M Orrelius, *Allehanda sedolärande fabler* (1767). Det är påfallande hur pass sällsynt ugglan är i 1700-talets fabelvärld. Jag har endast hittat ett tiotal ugglefabler. En inte helt tillförlitlig översikt i ämnet erbjuder Ivar Hjertén, *Fabel och anekdot inom Sveriges 1700-talslitteratur*

(1910). Jfr Göte Klingberg, *Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591-1839* (1964), 85-115.

[8] Ibid, fabeln "En falsk wän är wärre, än en uppenbar owän."

[9] I de på Aesopus byggande *Allehanda sedolärande fabler* som Magnus Orrelius gav ut 1767 finns exempelvis en fabel "Om en Ugla och Småfoglarna" där en uggla blir rådd av småfåglarna att som dem bygga bo på grenarna. Den kloka, försiktiga ugglan förklarade risken att då bli fångad med fågellim för överhängande och stannade kvar i sitt rede. Omsider skedde vad ugglan siat: "Lärdom. Goda råd spenderas fruktlöst på dem, som ej behaga gifwa akt derpå; som ej förstå sig derpå, eller ock ej wilja i rättan tid antaga och åtlyda dem."

[10] Av skilda anledningar utkom verket, då dessutom rumphugget, inte förrän år 1857.

[11] Ibid, kommentaren till bild 66.

[12] Se Jan Raneke, *Svensk adelsheraldik* (1990), 229.

[13] *Utkast til Uggelslägtets, i synnerhet de Svenska arternas, Naturalhistoria*, 239.

[14] Ibid, 229.

[15] Linné cit. Ur Presidietal 1739.

[16] *Beskrifning öfwer alla ännu upfunna species af Foglar, som finnas i synnerhet i Swerige, samlad under Herr Professor Retzii Publica Föreläsningar Lund d 16 December 1780*, ms, pag 16, LUB.

[17] Ibid, 27. Om hur den grillska samlingen byggdes upp berättar Adolf Ulrik Grill själv i presidietalet i Vetenskapsakademien, *Tal, om naturalie samlingen på Söderfors* (1796). Inte utan stolthet förtäljer han där att Liturata - stora skogsugglan - hittills varit okänd och därför förtjänar beteckningen *"nova"*. Ibid, 21.

[18] Lindroth som ornitolog finns behandlad av Ragnar Insulander i dens, "På Floras och Faunas förtjusande fält. Pehr Gustaf Lindroth - en okänd linnean", *SLÅ* 1994-95.

[19] Om von Carlsson och hans samlande som med fatal utgång även be-

drevs för Vetenskapsakademiens räkning, se framförallt Yngve Löwegren, *Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet. Ett bidrag till zoologiens historia* (1952), 269-74. Den vetenskaplige amatören är en i svensk idéhistorisk forskning försummad gestalt.

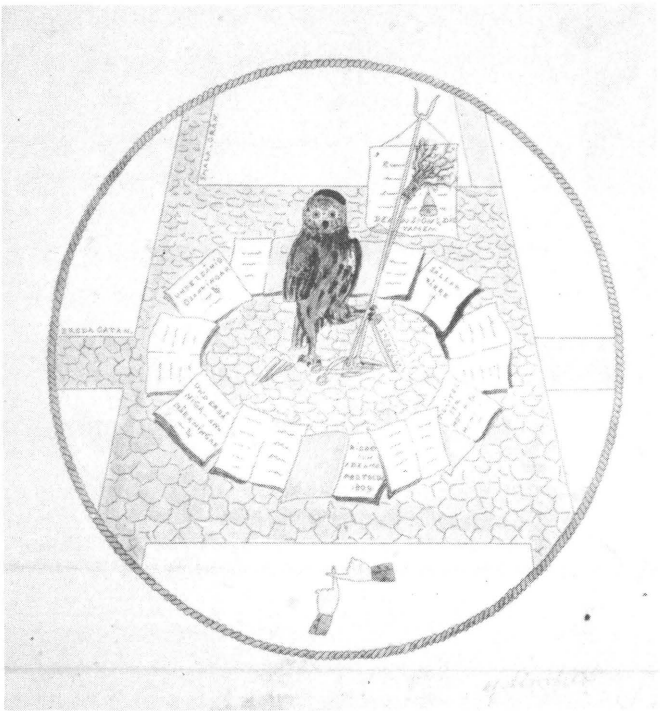
[20] Ibid, 3, 5, 6 ff.

[21] Ibid, 9 f.

[22] Ibid, 234.

[23] Ibid, 230.

[24] Cit ur Carl Fehrman, *Ruinernas romantik* (1956), 163.

Karikatyr över överståthållare Samuel af Ugglas. Färglagd konturetsning, ca 145 x 145.

Ugglan på dumhetens piedestal
Ett bidrag till den politiska allegorins historia

Jakob Christensson

I

På Kungliga Bibliotekets kart- och bildavdelning finns bevarad från 1800-talets första decennium en till största delen färglagd svit om sju grafiska blad föreställande en prålig uggla som undergår ett oblitt öde.[1] En bild visar henne i full makt, sittande på en häst som ordensprydd befälhavare vid en generalmönstring. Därefter vidtar en successiv och med tiden våldsam degradering. För varje bild som följer blir den uppblåsta ugglan alltmer förlöjligad. Hon, vishetens representant i fågelvärlden, sätts upp på en dumhetens piedestal, vingklipps, för att slutligen hamna i galgen. Vad mera, det framgår med förfärande tydlighet att bilderna är ägnade att roa.

Varför nu detta? Nog för att vi har att göra med en epok där ännu inga djurskyddsföreningar givit den vanlige medborgaren dåligt samvete gentemot djuren. Nog hade poeterna för sina patroners räkning börjat besjunga döda siskor och skriva åminnelsetal över hädangångna hundar; Hedvig Charlotta Nordenflycht satte rentav sitt känsliga diktarhjärta i brand för en ekorre, ägd av riksrådinnan Cronstedt.[2] Men denna begynnande sentimentalitet omfattade ändå ännu en försvinnande minoritet lyckligt lottade sällskapsdjur, och var på 1700-talet inte djupare grundad än att Nordenflychts spefulle motpart på parnassen, Olof von Dalin, gjorde larv av alltihop i ett epitafium

över mopsen "Herr Biribibo-Bimerley Bobinett". Efter en nog så tokrolig tyskspråkig genomgång av alla dennes dygder ändar Dalin så här tungvrickande putslustigt: "Wenn du war trött und mätt, so wrokst du kull zu hwilen:/ So snarke nun in ruh, als frei von all den Harm,/ Der man hat dieser zeit von von vielen Hunden-larm."[3]

På det hela taget var djuren ännu på ett oproblematiskt och osentimentalt sätt till för människorna, Guds förvaltare på denna jord, och därmed till för såväl föda som nöje. Både björnhetsningar och tuppfäktningar var högt skattade folknöjen i stora delar av Europa, och i djurskyddstankens hemland, England, bjöds en entusiastisk publik blodiga kamper bulldoggar emellan. Robert Darnton har i en lysande studie fångat hur en kattmassaker kunde te sig både meningsfull och roande för en grupp tryckarlärlingar i 1700-talets Paris, annars förfiningens och finessens huvudstad detta århundrade.[4] Men skälet till skrattsalvor vid betraktandet av ugglesviten är ett annat än upprymd betraktan av brutalt dödade djur, om än snudd på lika grymt. Bilderna, säkerligen stuckna av Lorentz Axel Fredrik Almfelt och med möjligen Per Otto Adelborg som upphovsman, prisger allegoriskt en av det gustavianska samhällets högsta män, arrivisten Samuel af Ugglas.[5]

II

Allegorin utgjorde under 1700-talet ett kärt tidsfördriv för den bildade allmänheten. Den ingick som en närmast obligatorisk ingrediens i tidens bildkonst och litteratur. Både författare och konstnärer formligen excellerade i antik och kristen mytologi. Med dess hjälp förgyllde man en sjaskig verklighet och förhärligade makten. Bellman lät sin Ulla som Venus uppvaktas av en hel olymp, och de andra hovpoeterna lät i sina mer allvarliga

verk kungligheterna bli till som minst romerska kejsare.[6] Gustav III gällde för Sveriges Augustus när han inte liknades vid självaste Apollon. Men härtill kom, vilket var nog så viktigt när indragningsmakten var en nog så påtaglig realitet, att allegorin lånade sig utmärkt väl för att föra fram såväl obekväma ståndpunkter som direkta personangrepp. Vad bättre än att som exempelvis den bitske Cederhjelm i ett "Bref från Landsbygden" i *Sanning och Nöje* (nr 7, 1779) likna sin måltavla, riksrådet Carl Fredrik Scheffer, vid en schäfer, det vill säga en enkel vallgubbe? Dagen efter artikelns publicering fick offret fullt ut erfara effekten av detta sätt att förbinda *name* och *fame*. När den grånade statsmannen på aftonen visade sig på operan hördes den förtjust fnissande publiken viska bakom plymhattar och solfjädrar: vallgubben, vallgubben. Det förödmjukade riksrådet, bittert och blekt om nosen, styrde hastigt ut ur byggnaden under veklagan över den svenska nationens otacksamhet.[7]

Förfarandet att med allegorier och allusioner komma åt sina politiska motståndare hade långa anor. Inte minst hade skicket praktiserats med liv och lust under hela den turbulenta frihetstiden. Det fanns då, som Ingemar Carlsson har utrett, en rik uppsättning fiktioner och genrer att ta till.[8] Visor, brev, komedier, dialoger, niddikter, fabler och sagor, alla gjorde de bruk. Än tog de till följd av censuren oftast handskrivna stridsskrifterna form av fingerad statshandling, än prövades den juridiska och ekonomiska fiktionen, än lånades för dem drömmens dräkt, än kläddes de i religiös och kyrklig skrud, för att nu inte tala om de medicinska, astrologiska, historiska eller erotiska varianterna, de senare ofta lika råa som tydliga i sin tendens. En dylik erotisk stridsskrift, *Saga om Fru Ramfrid*, som det antas av prosten och hårdföre mössan Jacob Serenius hand, beskrev uttrycksfullt hattarnas politiska maktövertagande 1738-39 som ingenting annat än en våldtäkt.

Sådana anspelningar var inte bortkastade på en publik, van att när det kom till brännbara ämnen dechiffrera även de mest världsfrånvända ordvändningar till ren svenska. Det gällde inte bara när nyssnämnde Serenius var i farten och kryddade sina predikningar med politik eller föga försonligt använde jordfästningsceremonin till att komma åt någon personlig motståndare. Så uppfattades prästerskapets utläggningar år 1734 över Bibelns berättelser om Josef och Potifars hustru liksom David och Batseba syfta på konung Fredriks förhållande med den vackra Hedvig Charlotta Taube, som detta år födde honom en dotter.[9] Och när det vid det beramade kanslersvalet 1747 vid Uppsala universitet dök upp en *Saga om Herrgåln* fanns strax nycklar klara.[10]

Sagan, möjligen skriven av hattsympatisören Olof Celsius den yngre (i vart fall blev han historieprofessor strax efter episoden), beskrev detaljerat det veritabla krig med många vändningar som rått mellan mössmajoriteten och hattminoriteten inom konsistoriet innan kronprins Adolf Fredrik som hattarnas man slutligen korades till kansler. Genren var den politiska fabeln, och handlingen således förlagd till djurens värld. En stackars ärkebiskop, "kiära Far", sökte fåfängt utan "inspector" (det vill säga kansler) att hålla ordning på sju istadiga hästar - hattar - med Linné som "Lillföln", och elva "långt sämre" och bölande oxar, där de svarta,"Storswarten", "Tiuren" och "Slugswarten" (i verkligheten intriganten Petrus Ullén), alla var teologie professorer. Ordning blir det först när en ny "inspector" kommer till herrgården. Då, när "den dumma oxdrifften" kuvas, berättas det, blir hästarna "ystra som hingstar, och fölsungarna hoppa äfwen som i solskienet om sommaren."

Den allegoriska användningen av akademiska fän ska inte förvåna. Gräl är alltid gräl och dessutom lånade det förindustriella samhället med förkärlek sina metaforer från naturens till

synes outsinliga förråd. Var inte samhället idealt betraktat en myllrande myrstack eller en honungsstinn bikupa, och därmed den enskilde medborgaren antingen en flitig arbetarmyra eller, för l'ancien regime än bättre, ett rojalistiskt bi? Varje rike ägde för övrigt sitt särskilda skyddsdjur. Bland stormakterna symboliserades det aggressiva England bäst av en bulldog medan det likaledes tongivande Frankrike var att likna vid en skrytsam tupp. Uppe i vår lika ädla som fattiga nord stred vårt äktsvenska lejon mot den rovgiriga ryska örnen; detta visserligen mindre framgångsrikt, men så illa som för Polens bison vilken 1795 slukades med hull och hår gick det emellertid inte.

Djurens värld låg verkligen tidens politiska skriftställare nära till hands, inte minst förståeligt då de en gång gjort sina första lärospån med dessas hjälp. Cornix cornicatur, agnus balat, cicada stridet - kråkan kraxar, lammet bräker, gräshoppan knarrar; så hade de med Comenius *Orbis Pictus* i handen lärt sig att ljuda sig igenom alfabetet. Därefter följde snart nog läsningen av La Fontaines och Aesopus sinnrika fabelsamlingar vilka erbjöd blivande litteratörer en närmast outtömlig skattkista att ösa ur.

Upphöjd panegyrik, seriös samhällskritik eller låga personangrepp, snart sagt allt fick de lära, kunde uttryckas med en väl vald bild eller berättelse hämtad ur djurriket. När maktens lejon och örnar väl fått sitt kunde det så hända att en illa riden häst fick symbolisera ett krigsplågat rike, det hade Dalin lärt med sin sannsaga om stackars Grollen. Eller så kunde en sprättig hök, vilket den mäktige hatten Carl Gyllenborg gjorde klart, bli till ett tacksamt inlägg mot såväl förfranskade petit-maitrar som högadelns maktanspråk. På samma vis kunde de olika ståndens liksom de redan till namnet i sig allegoriska partierna hattarna och mössorna i debatten förvandlas till de mest skilda djur. Adeln var vanligen hästar, prästerna bräkande getter, borgarna

bölande oxar och bönderna inte sällan svin. Hattar och mössor ägde många skepnader, men när hattar fick bestämma blev mössor oftast möss. Dessa kontrade lika förklenande med att göra hattarna till råttor. Bestiariet är inte uttömt härmed. Ett enda exempel: när den mäktige bondeledaren Olof Håkansson 1765 förvisades från riksdagen dök det upp handskrifter som vällustigt utbredde sig över "Riks-Wargens" försvinnande från scenen.

Hur ofta liknade inte tidens skriftställare varandra vid djur i stridens hetta? Var och varannan fick finna sig i tillmälen som bandhund eller att sexuellt förklenande kallas hundsfott, men härtill kom att enskilda litteratörer fick sig tilldelade enkom för dem uttänkta epitet. Mösskribenten Rothman som varit över i England och enligt sårade meningsmotståndare anammat den där rådande skrivfriheten intill plumphetens gräns kallades exempelvis "vild Dog". En snarstucken Gjörwell fick på renaste franska av Simmingskiöld veta att han var en "frelon", det vill säga en bålgeting.[11] Och den till Norrköping inflyttade bokhandlaren och skribenten Magnus Orrelius fick sina moraliserande bidrag i *Norrköpings Wecko Tidningar* recenserade med en för honom mindre smickrande fabel som börjar så här: "Orren olycklig moralist. Orren kom flygande uti en främmande öcken och blef warse at hög- och lågdjurens seder woro i aftagande, tog sig före at genomhäkla dem ..."[12]

Snart sagt alla betydande skribenter gjorde seklet igenom bruk av fabeln. Rydelius, Dalin, Sahlstedt, Gyllenborg; mangrant prövade frihetstidens storheter genren. Och ännu den gustavianska parnassens härskare Kellgren, som annars i *Djurförvandlingen* parodierat hela genren, nyttjade fabelns form för att framföra förtäckt adelskritik; vid ett sådant tillfälle liknades det hög- och välborna ståndet vid en dryg kaja som när hon sänker sig ner från sitt kyrktorn får erfara att hon inte är förmer

än den enklaste höna.[13] Kellgren ondgjorde sig vidare över den litterära världens mindre framgångsrika skråbröder i termer av "insecter", och i en fabel, *Foglarnes Vitterhets-Academie*, utmålade han Vitterhetsakademien som ett veritabelt ugglenäste.

Inte alltid var emellertid tidens stora författare i överläge, något som en annan gustaviansk parnassist, Leopold, fick erfara. I en parodi på dennes storståtliga *Det slutande Århundradet* lyckas det Pehr Enbom att med fabelns hjälp såväl förlöjliga Leopolds person som ifrågasätta hans upplysta ideal. Detta genom att förvandla Leopold, denne järnårens stränge upprätthållare av juste milieu och politisk renlärighet inom den vittra världen, till ett nog så lättretligt vittert "Lejon" som inte tål någon opposition. Vilken nesa det måste ha varit för honom, själv så driven i att mörda sina kolleger med hjälp av en väl funnen fabel, att läsa strofer som dessa:

Kanske de finnas, som yrka på Rätt,
Ljus *för en hop, som i mörker ligga,*
Och, när den trycks på otaliga sätt,
Nåd blott får tigga.

Kanske också någon vitter Huron,
(Uff! Som ett Lejon på Öland jag rasar),
Dristar sig gäcka min höga person,
Och inte fasar.[14]

III

När det kommer till den allegoriska användningen vad gäller tidens konst är den förstås omfattande. Någon tillnyktring hade väl skett sedan barockens allegoriska excesser liksom den lek-

fulla rokokons dagar då Tessin, efter att ha ertappat några av hovets ledande damer nakna, kunde ta sig före att i den berömda Hönstavlan låta avbilda sig som förtjust tupp omgiven av en skock sköna höns, men gustaviansk tid framstår för en sentida betraktare ändå som nog så allegoriserande.

Inte minst märks det i den officiella konsten. Under Gustav III:s regentskap kom det politiska livet på alla plan att bli utstuderat ceremoniellt. Man kan med fog tala om gustaviansk tid som en "åskådningskultur" eller frestas med Clifford Geertz att likna den tidens offentliga Sverige vid en "teaterstat" där kungen utgjorde dess centrum.[15] Levérn och den publika spisningen infördes, en nationaldräkt likaså. Allt hade som det tycktes sin form, och alla hade sin noga tilldelade roll att spela. I särskild grad gällde detta kungen själv. Kring hans person spanns, på samma vis som Peter Burke har visat ske kring Ludvig XIV, aktivt en myt eller berättelse, eller snarare ett flertal myter och berättelser, vars syfte var att övertyga landets befolkning om att han var rikets lika legitime som kraftfulle härskare.[16]

Till förfogande för att trumma in detta budskap stod en stab artister vilka med en imponerande allegorisk rekvisita återgav snart sagt alla Gustav III:s gärningar. Statskuppen lät sig exempelvis i en välkänd oljemålning av Taraval framställas med en ridande kung, som krönt av Fama tas emot av Sverige i en ung kvinnas skepnad. Samtidigt ser man hjälten uppvaktas av allegoriska personifikationer av Vaksamheten, Visheten, Mildheten, Styrkan och Troheten. De många medaljer som slogs över olika dekret (tryckfrihetsförordningen, helgdagsindragningen etc) liksom diverse kungliga provinsresor mönstrade förutom en Gustav III ofta utklädd till romare sådana gudomligheter som Minerva och Justitia. Med eklövskransar manifesterades härutöver sann medborglighet i snart sagt alla officiella sammanhang, och på motsvarande vis gjorde lagern tjänst för

att symbolisera segrar. Kärvar, eller så kallade vasar, förband Gustav III med Vasaätten, och kolonner - helst pestiska sådana - utstrålade självklar styrka, kraft, kontinuitet.

Gustav III själv spelade med bravur sina många självpålagda roller, vare sig det innebar att framträda som rikets förste medborgare, som rättvis lagstiftare, upplyst filosof, stor krigare eller välvillig landsfader. Med något av en konstnärs fantasi rannsakade han antikens mytologi och historia för att presentera sig och sitt styre. Samtiden noterade särskilt hans faiblesse för att genom författares och konstnärers försorg framstå som en svensk Augustus, liksom kanske än hellre - och i likhet med såväl Karl XI och Ludvig XIV - som en Apollon; så återgår mycket riktigt schemat för hans staty nedanför slottsbacken av Sergel på Apollo di Belvedere. Mycket sämre var knappast rikets ädlingar. De lät sina anleten antingen i bystens eller medaljongens form anta antik gestalt. Två särskilt lysande namn på den politiska scenen kan här nämnas: den unge Armfelt vilken lät sig målas som en Herkules, och hans med tiden bittre politiske motståndare Reuterholm, vilken genom Angelica Kaufmans försorg i ett porträtt framtonade som mantelklädd romersk senator - lika övertygad om dess som sin egen förträfflighet såg han till att porträttet fick spridning som kopparstick.

Nu tillhörde Reuterholm dem som under gustaviansk tid fick erfara att det inte är helt lätt att styra omgivningens bild av den egna personen. Karikatyrkonsten, med Sergel och Ehrensvärd som två av mästarna, njöt då en stadigt växande popularitet. Den del som massframställdes framstår visserligen som tämligen tam, och hade så när på några hatbilder mot Görtz väl varit det seklet igenom. Skillnaden med England, karikatyrkonstens moderland, är slående. Där Gillray tillsammans med sina kopparstickande skråbröder kunde få premiärministrar och kungligheter att darra på manschetten tassade deras svenska

motsvarigheter varligt fram och underhöll mest publiken med genreartade alster, något som inte minst gäller för två av tidens mest uppskattade karikatyrer: Gillbergs *Risbastun* (1755) liksom Nordqvists av Heland generationen senare graverade *Kaffebeslaget*. I dem lyser all tydlig politisk tendens med sin frånvaro, även om det måste tillstås att de med sina sensationella motiv - i det ena fallet en man som med andra kvinnors hjälp agas av sin hustru, i det andra en kvinnlig menighet som avslöjas mitt under ett förbjudet kaffesamkväm - med stor sannolikhet inte bara för stunden kittlade sinnena hos sina åskådare utan också bidrog till att animera den evigt pågående debatten mellan könen.[17]

Denna den svenska grafikens återhållsamhet i politiskt brännbara ämnen hade inte minst sina skäl i en sträng censur, sällan lagd för skämt eller ens sannfärdighet. Ett talande exempel: När Gillberg, helt utan biavsikter och på hertig Karls uppdrag, förfärdigade ett stick över det viborgska gatloppet fick han det indraget för att det skildrade den svenska flottan i allt för stor oordning. Det skedde visserligen på Gustav III:s personliga ingripande. Men annars var bildcensuren nog så institutionaliserad. Alla för offentligheten ämnade gravyrer skulle enligt en kunglig skrivelse i förhand granskas av Konstakademien på det att inget "emot anständigheten och goda seder" skulle slippa ut på marknaden.[18] Först i och med den siste Vasaättlingens sorti från tronen, och egentligen senare än så, skulle Sverige därför drabbas av massframställda karikatyrer av någon större skärpa.

Så mycket elakare var då handteckningarna. Dessa, föremål för en trängre publik, ägde länge klara förtjänster för sina upphovsmän. Mediets relativa snabbhet gjorde handteckningarna på ett helt annat vis än gravyrerna lämpade att kommentera dagsaktuella händelser.[19] Dessutom slapp tecknaren den ökade risk för upptäckt som i sig följde med gravyrens långsamma

framställningsprocess liksom krav på tillgång till tryckpress. Bildspråket blev därefter, ofta sexuellt frisläppt och närmast undantagslöst infamt. Ehrensvärd möblerade i Arcimboldos anda om kungagunstligen Tolls ansikte med figurer i sexuell aktivitet. Samma sak drabbade Gustav III som tillsammans med Katarina av Ryssland utgjorde Ehrensvärds främsta måltavla, dock med den skillnaden att där kejsarinnan framställs som sexuellt omättlig, återges den svenske monarken som impotent.[20]

Vid sidan av att genom dylika "inblickar" i privatlivet angripa det tillämnade offret, tillhörde allegorin karikatyristens tacksammaste framkomstvägar. Djurens och fablernas till synes oskyldiga värld var här idealisk för den gustavianska tidens ritstift. Den var prövad under sekler, och hade använts flitigt redan under frihetstiden; bland annat hade det vid det för mössmajoriteten så förödmjukande kanslersvalet i Uppsala 1747 förutom fabeln *Saga om Herrgåhln* även cirkulerat en nidmedalj föreställande en långörad åsna med tolv snopna mössprofessorer som dess kuskar.

Gustaviansk tid medförde en högkonjunktur för förfarandet. Tidens karikatyrtecknare vilka i linje med tidens fysiognomiska intresse gärna förvred offrets anletsdrag till det groteska formligen excellerade i att göra om kända personer till djur. Ibland rörde det sig om enkel allegorisk lek med den karikerades namn, som när Ehrensvärd lät andeskådaren Björnram föreställa en björn med en osedvanligt stor ram, vännen Stenbock bli vad ordet bokstavligen betyder eller poeten Oxenstierna en oxe med en klart lysande stjärna mellan hornen. Men andra gånger sökte Ehrensvärd, liksom Lavater och en gång Della Porta övertygad om att det i varje människas anlete fanns förbindelser med djuren, snarare att i sina teckningar framhäva dessa tendenser. Den med en karakteristisk näsa utrustade

Oxenstierna blev så till en långnäbbad snäppa under det att kungafavoriten Toll fick sin praktfulla kran omvandlad till örnnäsa.

Bakom dessa utseendemässiga likheter mellan människa och djur låg som den så populära fysiognomin lärde inre karaktärslikheter: En människa med fiskanlete var indolent, såg hon ut som en räv var hon listig, och ägde hon drag av lejon eller örn var hon otvetydigt brav. Detta schema gjorde Ehrensvärd och hans kolleger allmänt bruk av. För övrigt nära vän med den store fågelsamlaren von Carlsson, tecknade han mest fåglar; själv var Ehrensvärd vanligen pratig papegoja, andra blev tjuvaktiga korpar, och kungaparet förvandlades en gång till prålande påfåglar på parad mellan bugande led av hovmän. Vid andra tillfällen tecknade han Gustav III som listig räv.

Många andra gjorde bruk av djurens värld för att göra narr av tidens makthavare. Hilleström lät vid ett tillfälle Södertälje magistrat schavottera som en samling smutsiga svin, och Sergel tecknade privat Reuterholm, för honom själve "Djefvulen", som en vid regeringsbordet sittande stupid oxe inför vars uppenbarelse det svenska folket under tårar vänder bort blickarna (vilket inte hindrade Sergel från att ett tag sköta den mäktige ministerpresidentens konstinköp, eller för den delen att gjuta en medaljong över denne). Men det rörde sig som sagt om handteckningar. Det dröjde till Karl Johan-tiden innan politiskt brännbara bilder producerades i någon större skala.

Den efterföljande sviten av uggleetsningar av Almfelt hör till de tidigaste exemplen på verkligt infama mångfaldigade karikatyrer. Per Otto Adelborgs bekanta svit om 21 konturetsningar från åren 1810-11 som förlöjligar den då avsatte Gustav IV Adolf hör också till dessa.[21] Det är dock värt att notera att det i de båda nu nämnda fallen rör sig om karikatyrserier som angriper redan oskadliggjorda makthavare och dessutom endast

har nått en förhållandevis trång och penningstark publik. Först med litografins införande blir den massproducerade karikatyren en realitet i Sverige, och det inte genast. Ännu introduktören, Löwstädt, klagade över det "svenska sinnets politiska flegma".[22] Vi kan först med Tollin, Darell och von Schéele tala om en politisk karikatyrkonst som vinner spridning i socialt bredare lager.

IV

Nå, vilken är då historien bakom de efter denna text reproducerade ugglebilderna? Det huvudsakliga offret, Hans Excellens greve Samuel af Ugglas, var när bildsviten utkom en av rikets mäktigaste män: en av rikets Herrar, överståthållare, president i kammarkollegium, hedersledamot av Konstakademien, riddare och kommendör av diverse ordnar och gud vet vad. Enkel prästson från Hedemora, hade han gjort en sagolik karriär i huvudstaden alltifrån han enligt legenden revolutionsdagen den 19 augusti 1772 ska ha klappat kuppmonarken Gustav III på axeln och rutit ett vinnande "Det går bra! Det kommer att gå ännu bättre! Du är värdig att vara svenskarnas kung! Leve Gustaf! Gustaf för evigt!"[23]

Bara månaden senare, den 22 september, upphöjdes den endast 22 år gamle Samuel Ugla med prefixet af på köpet i adligt stånd. Därpå följde befordringarna slag i slag: 1775 protokollsekreterare i justitierevisionen, 1782 förste expeditionssekretare, 1785 revisionssekreterare, 1787 tillförordnad landshövding för Stockholms län, ett uppdrag som året därpå blev hans på riktigt. Värt att notera är hur väl han klarade sig under

förmyndarregimen när annars så många gustavianer tvangs ut i kylan. 1792 både biträdde han vid boupptecknigen efter sin kunglige välgörare och kallades till ledamot av statsberedningen. Därtill kom ledamotskap i kommittén för en ny skogsordning. Året därpå granskade han hertig Adolf Fredriks kvarlåtenskap, och 1794 utsågs han till kronans ombud i den kommitté som skulle granska Västindiska kompaniets handelsförande; året därpå satt han ordförande i detta bolags direktion.

När sedan Reuterholm år 1796 föll satt af Ugglas kvar i orubbat bo. Redan den 18 november blev han friherre, året därpå, 1797, förordnades han för första gången till överståthållare liksom gjordes till greve. Även i fortsättningen inhöstade han en abnorm mängd ämbeten och titlar.[24] Här ska bara nämnas det för af Ugglas fatala ordförandeskapet i generaltullarrendesocieteten. Där fanns visserligen genom diverse ljusskygga metoder stora arrendesummor att tjäna för den vinningslystne af Ugglas, men där kom han också konflikt med den man vilken i den här återgivna ugglesviten likt en David segrar mot övermakten: tullinspektören Carl August Grevesmöhlen vilken vägrade att spela med i af Ugglas spel.[25]

Kampen de två kontrahenterna emellan var sannerligen smutsig och fortgick under flera år. Till att börja med hade af Ugglas tillsammans med sina uppbackare i societeten, bland vilka främst märktes underståthållaren Liljensparre, övertaget. Grevesmöhlen, som en gång i sitt förargerliga ämbetsnit gjort beslag mot en fora med illegalt brännvin vilket visade sig producerat på af Ugglas domäner och som vidare motsatte sig de höjda arrendesummor af Ugglas sökte genomdriva, utsattes för allehanda trakasserier. Till slut avpolletterades han år 1806 på tvivelaktiga grunder för felaktig tjänsteutövning vilket i förlängningen förde honom i konkurs.

Emellertid visade det sig snart i de vindlande processer som

tog vid att Grevesmöhlen var sina motståndare fullt vuxen. Hans talang för att hitta rätt i rättegångsväsendets snåriga labyrinter tedde sig efterhand alltmer skrämmande för dem. Därtill kom hans genidrag att utnyttja den efter Gustav IV Adolfs fall återinförda tryckfriheten och publicera sina inlagor för allmänheten. På *Sällan värre, eller besvär och påminnelser angående Tullstyrelsen* (1809) följde *Bihang till historien om Tull-Arrende-Styrelsen* (s å) liksom en rad andra sensationella skrifter med vilka han snart framtonade som en martyr, utsatt för de mäktigas tyranni. Ett sannskyldigt demagogiskt mästerverk i detta sammanhang utgör den synnerligen hätska skriften *Sista Smörjelsen, Rättegångsroman.* I denna, först annonserad den 15 maj 1810, framställde här den uppfinningsrike Grevesmöhlen sina motståndare i den mörkaste dager, medan han, denne ljusets riddare, rakryggat och osjälviskt stred för tullverkets förtryckta tjänstemän. Armod och förtvivlan var dessa stackars satars lott medan af Ugglas och hans mannar skar guld.

Lägret kring af Ugglas sökte visserligen anlägga moteld, bland annat med den till Tungusien förlagda allegorin *Samtal på Allmänna Spelhustorget i Kejserliga Hufvudstaden Mareno.* En intrigant "inspector Bask" berättar där stolt om alla sina fintligheter, sitt författande av smädeskrifter och förfärdigande av ärekränkande karikatyrer; bara någon månad innan hade utkommit den här reproducerade etsningen "Skäms" (fig. 6) där en illa vingklippt och av stridsskrifter omringad uggla håller upp sitt skrattretande standar "Det dumma försvaret".[26]

Men denna trettio sidor styva skrift vilken troligen är skriven - så trodde redan samtiden - av den vid Grevesmöhlens avsättning behjälplige Johan Eric Edman räddade knappast af Ugglas sak. Inte nog med att Grevesmöhlen med tillgång till Deléns tryckeri blixtsnabbt kontrade i följdeskriften *Gåtan, eller fortsättning af samtalet på Allmänna Spelhustorget i Kej-*

serliga Hufvudstaden Mareno där han skickligt vände på alla argumenten så att istället den "Tungusiske Kaimakan Baron Jernsköld" framstod som den värste ränksmidare medan inspektor Bask, visserligen vuxen att som namnet antyder ge sin motståndare stryk, visade sig vara hederligheten personifierad. Såsom trogen gustavian var samtidigt af Ugglas en förbrukad kraft och hans maktställning obönhörligen på upphällningen; vid Gustav Adolfs avsättning hade det rentav varit tal om att sätta af Ugglas i häkte.

En därpå inkallad folklig dansk-norsk prins, snart döpt till Karl August, lovade ett definitivt slut på det gamla murkna ämbetsvälde greve af Ugglas representerade. Med i djupet hotade för af Ugglas del följa namn, rykte, heder. Aldrig hade han riktigt accepterats av den anstolta noblessen. Vad båtade att han frikostigt strödde de pengar han förvärvat genom giftet med bruksägardottern Carolina Wittfoth på prestigeladdad kulturell konsumtion? Att han ägde sitt porträtt av mästare som Sergel, Wertmüller, Lorentz Pasch d. y., Pehr Krafft d. y? Eller att han förskönat egendomarna Almare-Stäket och Forsmark med moderiktiga kolonner och engelska parker med elegiska tempel, något som fick Thorild att i *Forsmark* utbrista: "O UGGLAS! Fritt jag kan vid Gud och Himmel svära:/ Jag såg den *stora syn* - jag såg *en Man af ära.*"[27] I bördsadelns kräsna ögon förblev han sina ansträngningar till trots inget annat än en vräkig homo novus. Som en källa gör klart såg dessa bara "fjesk ... originella manér och magnificence af Bourgeois-gentilhomme" där annars hans förste levnadstecknare, biskop Murray, vid graven valde att tala om af Ugglas seder som "mera fria, än utsökta, mera förtroliga, än konstlade".[28] (Murray var i stor besittning av det dåtida högre prästerskapets talang för eufemism. Som om af Ugglas aldrig trakasserat Grevesmöhlen påstod han vidare om den hädangångne greven att "Försonlig-

het var ibland hans första dygder: med de medel han ägde, att hämnas många oförrätter, lär näppeligen någon mindre nyttjat dem.")[29]

Maktskiftet 1809 blev verkligen ödesdigert för af Ugglas. Nog för att han var illa tåld redan förr. Rentav hatad: en gång (julen 1800) hade därför någon skickat honom en nog så smaklös present, en låda innehållande fyrtio buntar spö med den talande påskriften "För er".[30] Men kritiken gentemot af Ugglas hade hursomhelst fram till Gustav Adolfs avsättning ändå främst förbehållits en trängre krets av insatta. Nu fick förtalet vingar, och han blev lovligt byte för den allmänna opinion vars känslor Grevesmöhlen visste att så mästerligt spela på. En verklig akilleshäl visade sig hans för tiden typiska äretörst vara.[31] Hur ofta förlöjligades inte å det grövsta fortsättningsvis alla hans självhävdande manifestationer och ogenerade försök att med egna eller andras pengar bygga sig ett monument för eftervärlden? Mannen som 1795 genom särskild kunglig nåd fått tolfte slussen i Strömsholms kanal uppkallad efter sig och av tacksamma invånare erhållit sin egen medalj av Stockholms stad år 1797 ställdes nu inför allehanda besvärande frågor och insinuationer vilka drev med hans som det tycktes outsläckliga törst efter hederstecken.

Visst, nog hade det hänt att han visat klädsam blygsamhet, som när han en gång som Stockholms läns landshövding avbad sig en medalj skänkt av "tacksamma inbyggare" för "nitisk vård om Länets väl"; först med hans död skulle i enlighet med hans vilja ättlingarna ges rätt att nyttja stämplarna. Men hur gärna tog han inte annars emot, eller snarare nog så iögonfallande propsade på, en ärebetygelse? Inte tackade af Ugglas nej när Strömsholms kanalbolag år 1804 förärade honom en medalj med hans konterfej, och hur förhöll det sig egentligen med uppresandet av obelisken på Slottsbacken1800, Gustav III:s staty

eller Norrbros fullbordande? Var det inte så att han då såsom ytterst ansvarig för deras tillkomst lät glansen falla på sig och ingen annan? I allegorins värld var i vart fall svaret ingen hemlighet: "så erhöll" visste Grevesmöhlen att berätta i *Gåtan*, "alltid Jernsköld någon befordran. För den långa stora stenen som borgerskapet reste upp blef Jernsköld riddare af Cherubims orden, och för en bild, en bro och en illumination blef han geheimeråd; men byggmästarne och borgarne fingo intet"[32]

Fakta i målet var följande: För obeliskens resande erhöll af Ugglas serafimerkorset. Vidare innebar Sergels staty över Gustav III för uppkomlingen af Ugglas att han av en nöjd konung gavs samma företrädesrättigheter som fordom förbehållits riksrådens exklusiva skara. Härtill kom det glädjande beskedet att Stockholms borgerskap beslutat sätta upp Hans excellens överståthållarens bronserade byst i Börsen. Vad slutligen gäller den nya Norrbro så utgjorde den kanske det yppersta tecknet på den gunst ämbetsmannen af Ugglas njöt. På sina ägor vid Almare-Stäket hade af Ugglas låtit resa en minnessten till Gustav IV Adolfs ära. Bandet mellan denne store kung och hans nitiske tjänare förtjänade emellertid att även nå en bredare allmänhet. Den planerade Norrbro erbjöd en möjlighet därtill, och väl vid invigningen förde även den vid den ända som vette mot slottet en minnessten som för all framtid förband namnen Gustav Adolf och Samuel af Ugglas.

All denna officiella glans på namnet af Ugglas stötte mer än en betraktare under den gustavianska tidens slutskede. Vid tiden för statskuppen cirkulerade förutom de Grevesmöhlenska skrifterna även olika handskrivna paskiller som tog heder och ära av af Ugglas. I en nidskrift, vars innehåll Hedvig Elisabeth Charlotta återger, gjordes narr med hans omvittnade girighet. Han, för hertiginnan "dumheten personifierad" i allt utom i ekonomiska frågor, påstås i denna ta "1,000 rdr ur konungens

handkassa för att se *Njugg spar och fan tar* eller *Förlorade skatten* eller ock *Vakta eder att lyss vid dörrar.*"[33] En smädedikt lät honom uppträda som "konung Dumboms" oduglige rådgivare, och en libell från 1810 - faktiskt så ärekränkande att tryckaren vägrade tryckning - av den östgötske bonderiksdagsmannen Anders Joachimsson gick så långt att den liknade Sverige inte vid ett råttbo men väl ett uselt *Uggelbo*.[34]

Vidare bestänktes Hans Excellens Stockholmsboning liksom minnesstenen vid Norrbro med blod. Härtill kom de här återgivna karikatyrerna som grymt anspelade på hans namn (något som även varit fallet redan när af Ugglas tillträdde som överståthållare då han fick utstå nesan att någon hade hängt upp en uggla i hans förstuga).[35] Särskilt två av dem är här värda att iaktta när det kommer till att förstå vidden av förtreten över af Ugglas vana att glänsa. Den ena (fig. 2) föreställer en uggla stående i en portik på en "Dumhetens piedestal uprest af den Smaklösa Högfärden"; det rör sig om en parodi på minnesstenen vid Norrbro. Den andra etsningen (fig. 1) låter betraktaren skåda en ordensprydd uggla i sadeln som inför dubbla led ryttare mottar en stupid oxes hälsning; det handlar i detta fall om en grov drift med borgarmilisens generalmönstring år 1808 då af Ugglas hade äran att vara mönsterherre (oxen är Oldenburg, brigadchef vid tillfället).

Nu fanns det fler skäl till animositeten gentemot af Ugglas än hans brackiga uppträdande. Bland hans många ämbetsplikter hade fallit översynen av Stockholms hemliga polis, något som givetvis gjorde honom förhatlig bland dem som efter statskuppen 1809 ägde makten. De betraktade honom med öppen misstro, och många höll honom för att tillsammans med De la Gardie, Ruth, Toll och andra märkesmän för den skånska adeln arbeta på den gamla regimens återinförande. När så bondprinsen Karl August stöp på heden utanför Kvidinge, en nyhet som

nådde Stockholm den 31 maj, så kom allehanda rykten i svang. Vad hade hänt och varför?

Svaren som gavs gick efter refrängen ingen rök utan eld. Endast så kunde det oerhörda förstås, bli gripbart. Intriger hade spunnits, knivar slipats, rep firats bakom skumma ridåer, och åtminstone ett mord var begånget - hur var det egentligen med bonderiksdagsmannen Matts Perssons frånfälle året innan? Mitt i detta sammelsurium av obevisbara hypoteser och sensationella spekulationer talade plötsligt den politiska allegorin sitt entydiga, klargörande språk. Rävar hade varit i farten, ett helt parti av dem. Bland dessa listiga kreatur befann sig af Ugglas. Han var sedan tidigare i det allmänna medvetandet ett rovdjur; såsom "roffogel" hade han redan i mars attackerats i pressen (*Dagligt Allehanda* 27/3) av en anonym "Rofdjurs-hatare". Grevesmöhlen insinuerade om rävars skumma aktiviteter i partsinlagan *Gåtan*, och den almfeltska etsning (fig. 1) som visar af Ugglas i egenskap av fältherre mönstrar i fonden allsköns vedervärdiga rovdjur, däribland rävar.[36]

Hur potent den politiska allegorin var ännu under tidigt 1800-tal fick af Ugglas tillsammans med andra aristokrater strax känna av. Den av troligen Bengt Johan Törneblad författade fabeln "Räfvarne" i *Nya Posten* den 14 juni 1810 piskade upp en stormvåg i stockholmarnas sinnen som först den 20 juni ebbade ut med mordet på Axel von Fersen. Även af Ugglas hörde till de drabbade denna olycksaliga dag då med Palmblads ord "öcknens hyena sönderslet" landets främste ädling.[37] Det berättas om hur af Ugglas vid detta tillfälle under den belägrande massans alltmer hotfulla vrål satt vid sin makas dödsbädd. Samtliga fönsterrutor krossades, och en stormning av huset kunde endast i sista stund avvärjas med hjälp av en tropp trogna livgardister.

Stenen var dock satt i obönhörlig rullning och af Ugglas på

väg ut från historiens stora scen. Motgångarna hopade sig i rask följd. Inte nog med att ytterligare en fabel om "Räfvarne", tryckt lagom till Axel von Fersens begravning, attackerade bland andra "Familjen *Uhu*", det vill säga Ugglas. På en annan front gick Grevesmöhlen mot en slutgiltig seger och var innan året 1810 var lidet återinsatt i sitt tullinspektörsämbete. Att af Ugglas nu, som sedermera hans officiant, biskop Murray, noterade, sökte "hvilan" förvånar knappast.[38] Blottställd för en kanonad av beskyllningar bad af Ugglas om att bli entledigad från sitt ordförandeskap vid Generaltullarrendesocieteten, något som emellertid enligt Murray nekades honom emedan "Hans Kongl. Höghet ville i anseende till Grefvens tänkesätt, dess verksamma nit och dess samlade erfarenhet, enskilt förklara Dess önskan, att Grefven måtte med nämde befattning vid Tullstyrelsen ännu en tid fortfara." Det var förstås bara dimridåer, och de sista levnadsåren förde af Ugglas en privatmans liv. Den 6 april 1812 lämnade han det jordiska. Beslut om att riva minnesstenen vid Norrbro, denna "dumhetens piedestal", hade då redan tagits.[39]

Vanitas vanitatum, allting är fåfänglighet. Det är förstås en sanning som varje verklig uggla alltid suttit inne med. Inte för inte är hon ju ruinernas fågel framför andra.

Noter

[1] Även Nationalmuseum och UUB äger exemplar av de här behandlade ugglekarikatyrerna, dock är KB:s uppsättning fullständigast liksom rymmer flest akvarellerade exemplar. Det ska påpekas att några av karikatyrerna finns bevarade i olika utföranden. Vilka detta gäller framgår i den följande bildkommentaren.

[2] Se "Personalier öfwer en ickorn, som ägdes af fru grefwinnan och riksrådinnan Cronstedt", *Samlade skrifter* 3, 85-88.

[3] *Vitterhets-Arbeten*, vol 4 (1767), 374 f. Dalin ägnade annars vid flera tillfällen sin diktartalang för att i något mer allvarligt tonläge parentera döda djur. En gång skedde det "Öfwer en Uggla, hwilken, efter flera Personers fåfänga försök, Fälldes af Hennes Maj:t DROTTNINGEN" Lovisa Ulrika. Detta så här: "MINERVAS Fogel sig här hwilar;/ Men sen han fådt så många skott,/ At sällan fler Cupidos pilar/ Et stackars hjerta genomgådt./ Han trotsa'döden i det sidsta:/ Hur kunde han ock lifwet mista,/ Om icke för MINERVAS fot?/ War Foglen swår at öfwerwinna,/ Hwad skal man tro om dess Gudinna?/ Hon aktar ej all werldens hot." Ibid, vol 5, 164.

[4] Robert Darnton, *Stora kattmassakern* (1987), titelessän. För djursynen under l'ancien regime, se Keith Thomas, *Människan och naturen* (1988).

[5] Upphovsrätten till ugglesviten är oklar; en anteckning i KB gör gällande att Adelborg ligger bakom de satiriska bladen och Nationalmuseums gravyrsamling har katalogiserat dem under Adelborgs namn, men i *Svenskt konstnärslexikon* (artikeln "Almfelt") för Berthold Wirulf fram Almfelt som upphovsman. Att Almfelt i vart fall etsat bilderna ifråga, har sedan Carl Snoilsky i *Svenska historiska planscher* (1893-96) gjorde denna attribution aldrig rått några tvivel om. Det är värt att notera att såväl Almfelt som Adelborg var militärer till professionen.

[6] För Bellmans användning av mytologin, se framförallt Nils Afzelius, *Myt och bild i Bellmans dikt* (1945). Om tidens officiöst antikiserande retorik ger Sven Delblancs *Ära och minne* (1965) rikt besked.

[7] Oscar Levertin, "En aristokratisk tidningsskrifvare och hans familj", i *Svenska gestalter* (1907), 196 ff.

[8] Ingemar Carlsson, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan Om Hästen och Wår-Wisa i samtidspolitisk belysning* (1966).

[9] Martin Lamm, *Olof Dalin. En litteraturhistorisk undersökning af hans verk* (1908), 247.

[10] Sagan finns avtryckt med förklaringar i Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia. Bihang* 3 (1912), 358-65. Annerstedt, med sitt utpräglade sinne för mänskliga svagheter, dröjer con amore vid den "bedröfliga" episoden i sin universitetshistorik. Se bd 3:1 (1913), 194-206.

[11] Simmingskiöld lånade här friskt av den oändligt mycket kvickare Voltaire som med "frelon" rimledes gjorde narr av sin arge vedersakare, Frélon.

[12] Cit ur Gunnar Broberg, "Magnus Orrelius. En frihetstida moralist och skribent", *PHT* 1967, 123.

[13] "Den Högborna Kajan, *Samlade skrifter* 1 (1937), 303 f.

[14] Pehr Ulric Enbom, *Försök till en Parodi eller Det slutande Århundradet*, autografsamlingen, KB.

[15] I "Till bildens idéhistoria. Fallet Benjamn Franklin", *Lychnos* 1995, har jag för Gustav III:s regim arbetat med begreppet "åskådningskultur". Teaterstatsanalogin återfinns i Geertz, *Negara: The Theatre State in nineteenth-century Bali* (1980).

[16] Peter Burke har i *The Fabrication of Louis XIV* (1992 utförligt behandlat hur Ludvig XIV framställdes i det offentliga. Det är värt att notera att Solkungen i mångt och mycket utgjorde en förebild för Gustav III.

[17] För en redogörelse för hur engelska karikatyrer inte sällan låg bakom sina genreartade svenska motsvarigheter, se framförallt Nils-Arvid Bringéus, "Giriga präster - modegalna fruntimmer. Några nidbilder med engelska förlagor", *Kulturen* 1978. Hur även bildidéerna till handmålade svenska karikatyrer måste sökas utomlands, liksom hur de står att söka i grafiska blad, demonstreras av densamme i "En politisk allegori som vandringsmotiv", *Iconographisk post* 1990:1.

[18] Skrivelse av Gustav III till Konstakademin den 25 januari 1780. Cit ur

Gunnar Jungmarker, "Karl Johans-tidens politiska karikatyrister", *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* (1951-52), 5.

[19] Ett exempel härpå erbjuder de nidbilder som åstadkoms mot biskopen i Göteborg, Johan Wingård, i samband med att denne även lät välja sig till domprost. För en behandling av hur hans fikande efter ämbeten gestaltades - något som även skedde i brev - se Torkel Eriksson, "Den svävande biskopen. Från engelsk ståndssatir till svensk personkritik", *Kulturen* 1965, liksom Bringéus, "Giriga präster - modegalna fruntimmer. Några nidbilder med engelska förlagor", *Kulturen* 1978, särskilt 79 f.

[20] Ehrensvärds insatser som karikatyrist är ofta behandlade. I "Den expressiva fysionomin", *Ord och bild* 1964, uppmärksammar Sten Åke Nilsson Ehrensvärds beroende av den under 1700-talet blomstrande fysiognomin. Se även densamme, *1700-talets ansikte. Carl August Ehrensvärd* (1996). En mer ingående studie är Holger Frykenstedt, *Idéer och motiv i C. A. Ehrensvärds karikatyrer* (1974).

[21] Också Adelborg som framställde Gustav IV Adolf som särdeles stupid och feg gjorde bruk av djurens värld för att karakterisera sitt offer. På en av bilderna ser man Gustav IV Adolf ridande på en baklängesgående kräfta gå till löjeväckande attack mot det Ryssland som 1808-09 lade beslag på Finland. Karikatyren ska mera bestämt anspela på den misslyckade framstöten vid Lemo den 19 juni 1808.

[22] Cit ur Gunnar Jungmarker, "Karl Johans-tidens politiska karikatyrister", *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* (1951-52), 5.

[23] Cit ur Bengt G Söderberg, *Svenska slott och herresäten, Uppland* bd 1 (1967), 19.

[24] Se härför Palmblads artikel i *Biografiskt lexicon* 19 (1852), 19-31.

[25] Om Grevesmöhlen, se framförallt Otto Sjögren, *Karl August Grevesmöhlen. Karaktärsbild från en upprörd tid* (1882)

[26] Årstafrun, Märta Helena Reenstierna berättar i sin dagbok den 3 mars 1810 att hon införskaffat ett exemplar: "Eftermiddagen hitkom Herr Lundberg, berättandes att en caricatur vore utgifven öfver en Ugla, armerade med en sopqvast och brandvakts Sax med mera. Genast efterskickades nämnde tafla, som kostade 24 Sk Banco." Cit ur Jöran Wibling, *Opinioner och stämningar i Sverige 1809-1810* (1954), 185, not 1.

[27] *Samlade skrifter* 1 (1933), 148.

[28] Cit ur Palmblad, "Samuel af Ugglas", *Biographiskt Lexicon*, bd 19 (1852), 27. Gustaf Murray, *Tal, Då Hans Excellence ... Högvälborne Grefve Herr Samuel af Ugglas Begrafdes* (1812), 43.

[29] Gustav Murray, *Tal då Hans Excellence ... Högvälborne Grefve Herr Samuel af Ugglas Begrafdes* (1812), 43.

[30] *Hedvig Elisabeth Charlottas Dagbok*, bd 7 (1936), 58.

[31] Den gustavianska tidens ärekult har ingående behandlats av Sven Delblanc i *Ära och minne* (1965). Se även kap. "Medborgartid" i Jakob Christensson, *Lyckoriket* (1997).

[32] Ibid, 27.

[33] "dumheten personifierad", *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*, bd 7; "1,000 rdr ur konungens handkassa ...", ibid, bd 8, 361.

[34] *Konung Dumboms lefverne*, Cod VII:b 24, De la Gardieska samlingen, LUB.

[35] Uppgiften om den uppspikade ugglan: *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok*, Bd 7 (1936), 10.

[36] I Grevesmöhlens *Gåtan, eller fortsättning af samtalet på Allmänna Spelhustorget i Kejserliga Hufvudstaden Mareno* - som tidigare påpekat en svarsskrift mot en pamflett av Edman för af Ugglas sak - heter det sålunda: "Det är Räfvarnes vanliga metod, att låta en annan Räf i hemlighet försvara sig och kasta smuts på hederligt folk; men de sky för ljuset och töras icke visa sig" (s. 8); liksom (s. 17) mer hotfullt: "Räfvarne skola blottas och ... Lagen skall efterlefvas".

[37] Palmblad, "Samuel af Ugglas", *Biographiskt Lexicon*, bd 19 (1852), 30.

[38] Gustaf Murray, *Tal, då Hans Excellence ... Högvälborne Grefve Herr Samuel af Ugglas Begrafdes* (1812) 38.

[39] Om minnesstenen vid Norrbro, se Sam. Clason, "Minnesstenen vid Norrbro", *Aftonbladet* 24/1 1913.

Den här reproducerade sviten av etsningar mot Samuel af Ugglas följer den ordning som dessa har givits vid kart- och bildavdelningen, UUB. Möjligen inte helt överensstämmande med bildernas inbördes kronologiska tillkomst (något som i efterhand ställer sig nästan omöjligt att kontrollera) åskådliggör denna ordning hursomhelst bäst det förlopp som alla betraktare kunde iaktta efter statskuppen 1809: af Ugglas successiva detronisering från maktens tinnar, ändande i den grymma finalen där af Ugglas hängs tillsammans med sina underhuggare av Grevesmöhlen, stående på en sockel vars uppsättning av rättvisans vågskålar betecknande nog nått jämnläge. Tilläggas kan att Almfelt även i andra sammanhang lät sina offer schavottera som djur. Så drabbades borgarståndets talman 1810, direktören Hans Niclas Schwan, av ödet att i två etsningar avbildas som Svan.

Fig. 1. Samuel af Ugglas inför Stockholms borgarmilis 1808. Af Ugglas vilken gestaltas som en hästburen ordensprålande uggla tar emot oxen Oldenburgs hälsning. Stockholms stads vapen på bland annat tältet i fonden ger allegorin dess lokala bestämning medan de avskyvärda rovdjuren i centrum ger den dess tendens. Färglagd konturetsning, ca 210 x 340.

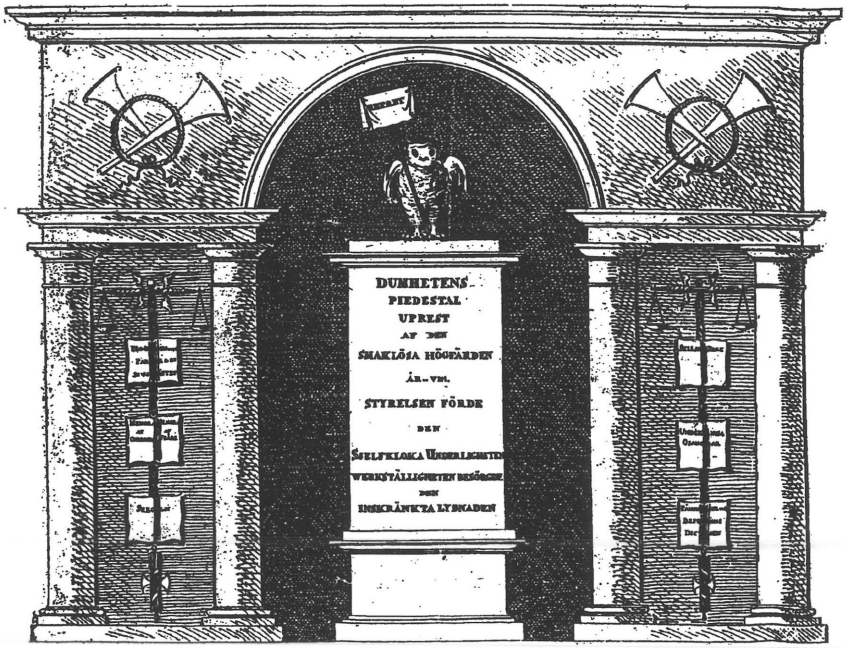

Fig. 2. Af Ugglas på en dumhetens piedestal med ett standar som förklarar att han är på reträtt. Anspelar på den minnessten som restes i samband med nya Norrbros invigning. Tavlorna under rättvisans skålar är skrifter ingående i fejden med Grevesmöhlen. - Variant finns i KB. Dumhetens piedestal kallas där "Skamlöshetens monument uprest af Dumheten och den elaka smaken". Konturetsning, ca 190 x 230.

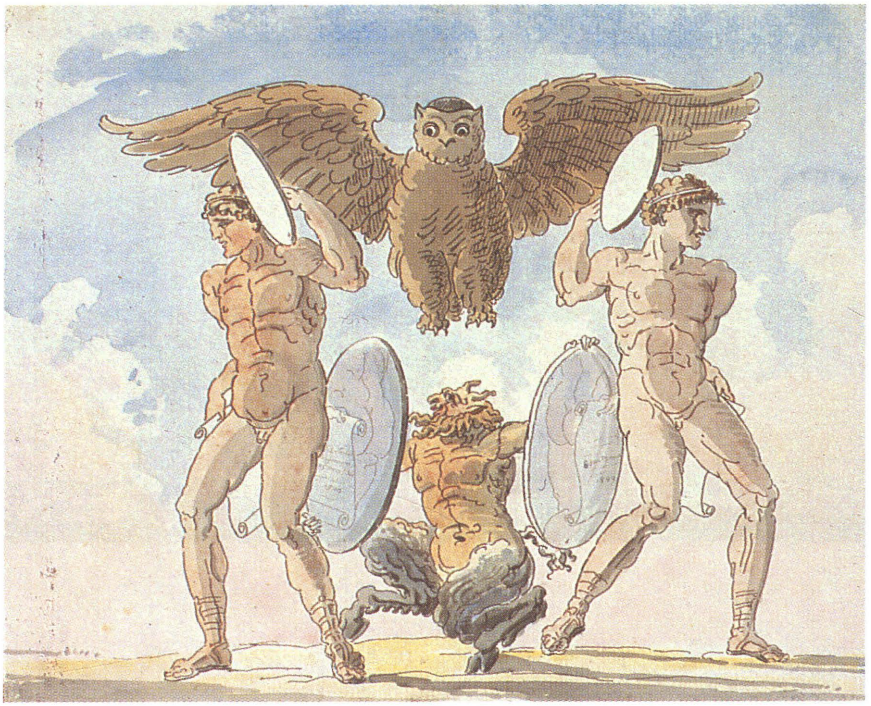

Fig. 3. Allegori. En bockhornad satyr (vilken genom sin blotta närvaro gör den satiriska intentionen klar) håller upp två speglar mot två nakna atleter vilka i sin tur låter var sin spegel reflekteras mot af Ugglas. Antagligen ska man i denna spegelparad se en mindre smickrande karakteristik av ämbetsmannen af Ugglas. Speglar är ett stående attribut för Luxuria (vällusten, fåfängan), vilket här förstärks av att de speglar som satyren håller upp avslöjar att de rullor som atleterna döljer bakom sina rumpor nämner penningsummor. Till yttermera visso symboliserar satyrerna vilka enligt myten var Dionysios följeslagare djuriska lidelser och slaveri under drifter. - Möjligen reflekterar bruket av speglar i karikatyren också det faktum att en av Grevesmöhlens mest beramade stridsskrifter mot af Ugglas hette Spegeln. *Färglagd konturetsning, ca 195 x 235.*

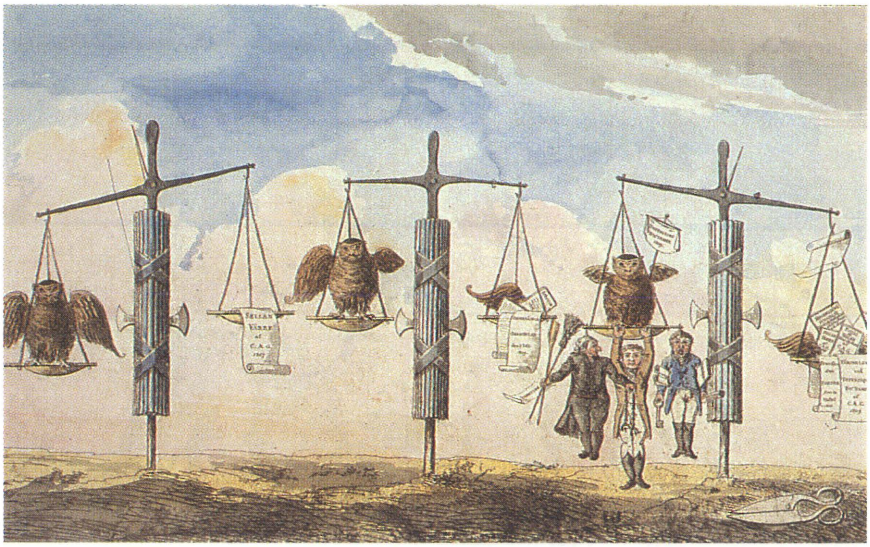

Fig. 4. Tre par vågskålar vilka alltmer väger över till nackdel för en alltmer vingklippt af Ugglas. De alltfler grevesmöhlenska skrifterna hjälper till att tippa över Justitias vågskålar i rättvisans riktning, något som inga motskrifter eller underhuggare kan hindra. Akvarellerad etsning, ca 220 x 335.

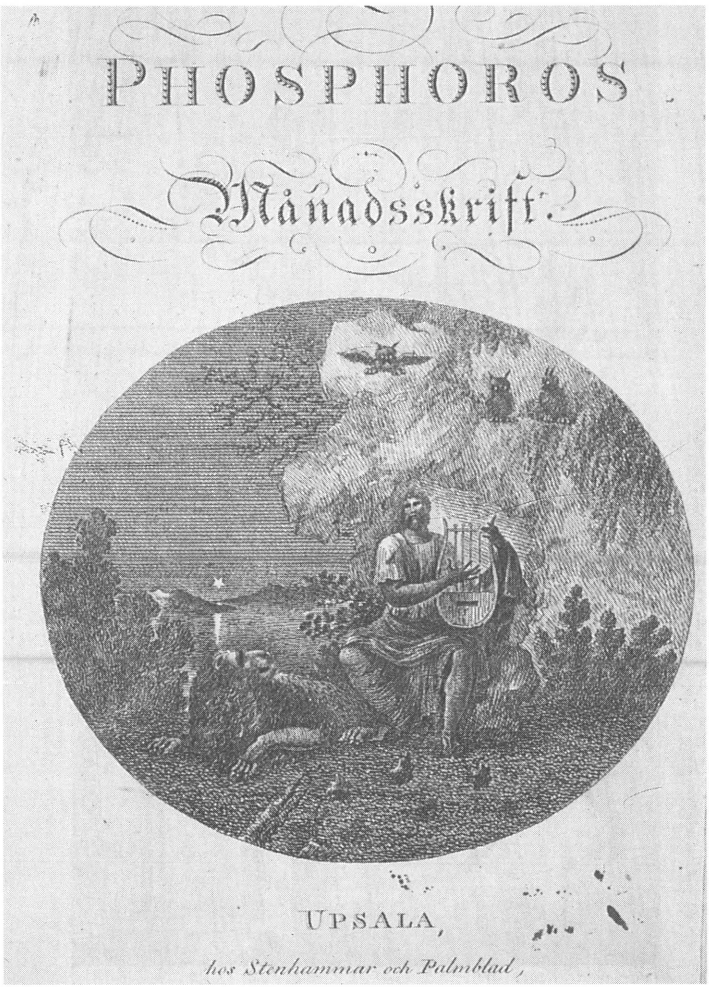
Fig. 5. Allegori med den mäktige af Ugglas placerad högst upp på en bergstopp. Upp mot honom ser vi Grevesmöhlen sträva med alla sina skrifter under armen. Att han ska segra råder inget tvivel om; inte nog med att han är den som håller rättvisans skålar i ett fast grepp, därtill kan vi notera hur Fama, ryktets gudinna, sänker sig ner för att tilldela honom segerns krans samtidigt som solens strålar börjar sprida sina för varje uggla förhatliga strålar. - Mannen som står i vägen för Grevesmöhlen ska enligt en notering på den etsning som finns på KB vara Oldenburg. Akvarellerad etsning, ca 210 x 340.

Fig. 6. "Skäms". Inringad av Grevesmöhlens skrifter står af Ugglas vanmäktig och vingklippt på Packhustorget, hållandes ett "det dumma försvarets" standar. Kvasten symboliserar nog hur af Ugglas försökt sopa saker och ting under mattan. Kanske betyder den därvid fastsatta bjällran att han narrats i sitt uppsåt. Varianter finns både i KB och på Nationalmuseum. Konturetsning, ca 195 x 230.

Fig. 7. "Final". Grevesmöhlen hänger af Ugglas, "hög - äfven i sitt Fall". Rättvisa är skipad. Färglagd konturetsning, ca 210 x 340.

Titelsida till Phosphoros, *romantikernas tidskrift, ledd av Atterbom (1810). Det anonyma kopparsticket ser vi polstjärnan eller Phosphoros, morgonstjärnan, vid horisonten som anger lokalen. Orfeus spelar för naturen, (det svenska?) lejonet lyssnar förnöjt vid hans fötter, mörkret och tidens dimmor håller på att vika. Tre ugglor, representanter för den nu överståndna natten, flaxar misslynt bort.*

Hegels uggla

Carl-Göran Heidegren

Die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flucht.

Filosofihistoriens berömdaste uggla torde vara den som Hegel åkallar mot slutet av sitt förord till Rättsfilosofin (1821), och varom det heter att den "begynner sin flykt först med den begynnande skymningen". Vishetens uggla är alltid för sent ute för att lära världen hur den bör vara inrättad. Först när verklighetens gestaltningsprocess i allt väsentligt är avslutad uppträder den filosofiska tanken. När den med sina kloka ord förklarar varför världen ser ut som den gör så har denna värld hunnit bli gammal och skymningen börjat falla över den. Att finna det förnuftiga i den existerande verkligheten är att försona sig med den, en bitterljuv försoning som inbegriper "att lära känna förnuftet som rosen i samtidens kors". På så sätt är "filosofin sin tid fattad i tankar", och det högsta uttrycket för dess visdom insikten att "det förnuftiga är verkligt och det verkliga förnuftigt" (varpå den unge Marx underfundigt replikerade att visstnog är "det förnuftiga verkligt, men inte alltid i en förnuftig form").

Den samtidshistoriska bakgrunden till Hegels karakteristik av filosofin som en ljusskygg uggla var att den preussiska reformeran skyndade mot sitt slut och en tid av politisk reaktion ånyo satte in. De beryktade Karlsbad-besluten, som bland

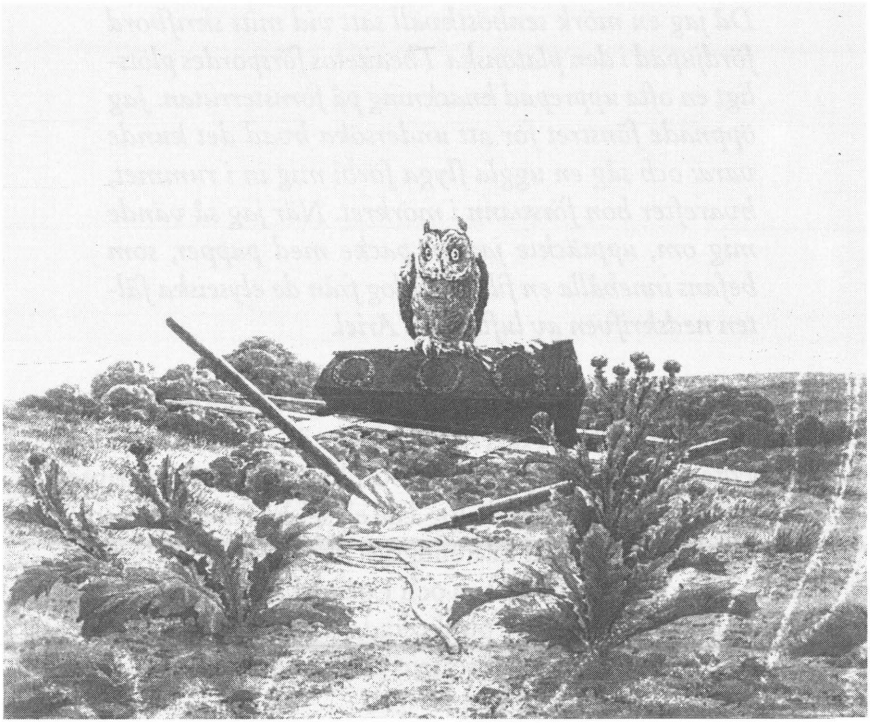
annat innebar ökad kontroll av undervisningen på universiteten och skärpta censurförordningar, trädde i kraft i oktober 1819. I ett brev från samma månad uttrycker Hegel sin ängslan inför framtiden: "Jag är snart femtio år gammal och har tillbringat trettio av dessa i ständigt oroliga, av farhågor och förhoppningar präglade tider. Det var min förhoppning att det en gång för alla var slut med fruktan och hopp. Nu måste jag emellertid bevittna hur det alltjämt fortsätter, ja, man menar i dystra stunder att det blir allt värre."

Häremot kontrasterar den uppbrottsstämning som man finner några år tidigare i Hegels förord till Fenomenologin (1807). "Det är för övrigt inte svårt att se att vår tid är en tid av födelse och övergång till en ny period." Hegel befinner sig mitt uppe i sin pro-napoleonska period: den franske kejsaren skall genomföra vad de tyska staterna av egen kraft inte förmått. "Den store statsrättsläraren sitter i Paris", heter det i ett brev från augusti 1807. Filosofin är nu allt annat än en ängslig uggla som sent begynner sin flykt; snarare går filosofin i bräschen för det nya, sätter fingret på samtidens väsentliga tendenser och tar dem till sig. Hegel skall ha avslutat sina föreläsningar under den föregående hösten med följande ord: "Vi befinner oss i en viktig tidsepok - en tid av jäsning - när anden med ett språng överskridit sin tidigare gestalt och är i färd att anta en ny. Alla de hittillsvarande föreställningarna, begreppen och banden som höll världen samman är nu upplösta och faller samman likt en drömbild. En ny andlig gestalt är i antågande, och filosofin i synnerhet måste välkomna dess framträdande och skänka den sitt bifall."

Filosofin som uggla, som ett skymnings- och nattdjur; filosofin som tupp, som den nya dagens härold. Kanske skulle det vara ett lönande företag att spåra dessa båda tankefigurer genom filosofins historia. Kanske skulle man då hitta ytterligare variationer på temat. Filosofihistorikern som fågelskådare!

Då jag en mörk senhöstkväll satt vid mitt skrifbord fördjupad i den platonska Theaitetos förspordes plötsligt en ofta upprepad knackning på förnsterrutan. Jag öppnade fönstret för att undersöka hvad det kunde vara: och såg en uggla flyga förbi mig in i rummet, hvarefter hon försvann i mörkret. När jag så vände mig om, upptäckte jag en packe med papper, som befans innehålla en filosofdialog från de elyseiska fälten nedskrifven av luftanden Ariel.

Ovanstående text utgör början på ett filosofiskt manuskript författat av Axel Hägerström. Detta är med stor sannolikhet nedtecknat omkring 1905. Det ofullbordade manuskriptet, som bär titeln "Filosofisk dialog å de elyseiska fälten i början av det tjugonde seklet", har inledningsvis formen av en dialog mellan de båda filosoferna Platon och Locke. Det uppvisar en viss släktskap med den senare publicerade skriften Botanisten och filosofen. Om kunskapsfilosofiens nödvändighet (1910).

Caspar David Friedrich, Landschaft mit Grab, Sarg und Eule (ca 1836/37). Hegels uggla påminner om den danska medeltidsballaden "Ravnen han flyver om Afftenen, om dagen han ikke må/ Den skal have den onde lykke, den gode kan ikke få./ Men ravnen flyver om aftenen."

Bilder av Lappugglan

Björn Dal

Alfred Brehm, författare till det välkända verket *Djurens lif*, torde knappast ha bidragit till populariseringen av ugglan som kunskapens eller lärdomens symbol. Han fann ugglorna till "sina andliga gåfvor" stå efter de flesta dagrovfåglar. "Några arter finnas visserligen, som genom sin liflighet och sin rörlighet kunna vilseleda vårt omdöme i fråga om deras andliga väsende, men vid noggrannare iakttagelse märker man ganska snart, att ingen enda uggla kan betraktas såsom en verkligt klok eller begåfvad fogel".[1]

Till ugglornas typiska kännetecken hör att ögonen är riktade framåt, och därtill särskilt framträdande genom att de är omgivna av en rundad strålformig krets av fina styva fjädrar, en ansiktskrets. Denna ansågs av bl.a. Alfred Brehm förläna ugglornas huvud ett kattlikt utseende. Namnet kattuggla på vår vanligaste uggleart kan enligt Ivar Hortling härledas till denna kattlika uppsyn, särskilt tydlig då ugglan intar en nedhukad försvarsställning med framskjutet huvud.[2] Carl Jakob Sundevall går längre än så, han finner att att ugglornas framåtvända ansigte "ger dem en sort menniskolikt utseende, hvilket förefaller oss ganska fult, emedan det, liksom andra sådana likheter (t.ex. hos Aporna), tyckes vara en carrikatur af vår egen bild".[3] Huvudet är därtill extremt rörligt på ett "för åskådaren lustigt sätt"; det kan vändas, böjas och vridas, även helt om så att ugglan kan se bakåt. Fågelbilder i äldre verk visar nästan genomgående fåglarna i profil, undantaget ugglorna som visas en face. De får här-

igenom ofta en påtagligt människolik uppsyn, vilken förstärks av att näbben är gömd i en mustasch av borstlika fjädrar och ansiktsbilden inramad av en rundad fjäderkrets. I våra fågelböcker talas ännu om fåglars huvuden och ugglors ansikten.

Vår näst efter berguven största ugglefågel är lappugglan. Den når en längd av 70 cm och en vingbredd på 160 cm. Huvudet med sin yviga fjäderklädsel förefaller oproportinerligt stort. Utbredningsområdet är cirkumpolärt, arten häckar i barrskogsbältet från norra Skandinavien bort över Sibirien till Nordamerika. Dess numerär varierar med tillgången på smågnagare, under s.k. gnagarår kan lappugglan uppträde rikligt, men under långa perioder däremellan är den mycket sällsynt eller helt försvunnen. Honan kan uppträda mycket aggressivt i närheten av boet när ungarna har kläckts, under andra tider på året visar den sig ofta orädd för människan. Länge var den stora gråmelerade ugglan sägenomspunnen och kunskaperna om den mycket bristfälliga, ända in på 1830–talet var endast några få exemplar kända i museerna. Lappugglans levnadsvanor har kunnat utforskas först i vår tid.

Den sällsamma lappugglan fanns i slutet av 1700–talet eller början av 1800–talet uppstoppad i tre svenska fågelsamlingar, hos Gustaf von Carlson på Mälby, Carl Peter Thunberg i Uppsala och Gustaf von Paykull på Vallox–Säby. Artens sällsynthet gjorde att alla tre exemplaren kom att avbildas!

I Sverige noterades lappugglan först av Anders Sparrman i Gustaf von Carlsons fågelsamling på Mälby. Den okända ugglan graverades för en av planscherna till beskrivningen över samlingen, *Museum Carlsonianum*. Detta praktverk med handkolorerade gravyrer utkom i fyra volymer 1786–89, lappugglan skulle fått sin plats i den femte volym vilken aldrig kom att publiceras. Istället använde Sparrman planschen för sitt andra praktverk, *Svensk ornithologie* (1805–16), där den utgavs med

det tredje häftet 1806. Bilden ansågs av Sven Nilsson vara misslyckad, den avbildade ugglan har t.ex. inte artens karaktäristiskt stora huvud.

Lika misslyckad måste avbildningen sägas vara i Joseph Acerbis Travels through Sweden, Finland, and Lapland to the North Cape, in the years 1798 and 1799 (London 1802). Det är Thunbergs exemplar som stått modell för den handkolorerade gravyren, och Acerbi uppger att det och von Carlsons var de enda exemplar som fanns i Europas museer. Acerbi berättar att han själv sett fågeln i Lappland och även förföljt den, dock utan att lyckas komma inom skjuthåll.

Med donationen av den Paykullska samlingen till Riksmuseet följde även lappugglan. Exemplaret avbildades så småningom av Magnus Körner för Sven Nilssons *Illuminerade figurer till Skandinaviens fauna* (1829–40). Lappugglan kom som plansch 71 med häfte 10, 1832. Att man fick använda sig av det gamla Paykullska exemplaret berodde på att ugglan var "så vidt man känner inte skjuten i Sverige under de sista 20 eller 30 åren". I naturaliehandeln betingade lappugglan vid denna tid 40 Hamburger Thaler, samma pris som garfågeln betingade (den utrotades 1844). Körners handkolorerade litografi är den första något så när korrekta bilden av lappugglan.

Ugglan fick av Sparrman det latinska namnet Strix laponica. Samma namn gav Pehr Gustaf Tengmalm den i sin klassiska uppsats *Utkast til Uggelslägtets, i synnerhet de Svenska arternas, Natural-Historia* (Vet. akad. handl. 1793). Tengmalm lämnar emellertid ingen beskrivning av ugglan, utan hänvisar bara till att den skulle få sitt rum i femte delen av Museum Carlsonianum. När Sparrmans publicering dröjde, beskrev i alla fall hans gode vän Carl Peter Thunberg arten i en uppsats *Underrättelse om några Svenske Foglar* (Vet. akad. handl. 1798).

Länge stod Sparrman som auctor för det latinska namnet

Strix laponica. Thunberg hade bibehållit detta namn i sin uppsats 1798, och sedan prioritetsreglerna utformats blev det Thunberg, den förste som beskrivit fågeln, som istället fick fått stå som auctor; lappugglan bar således långt in på 1900–talet namnet Strix lapponica Thunb. 1798. Emellertid visade nyare forskning att den i Nordamerika förekommande lappugglan var av samma art som den europeiska. Eftersom ugglan därifrån beskrivits redan 1772 av Johann Reinhold Forster - forskningskamrat till Sparrman på Cooks andra resa! - är denna nominatform och Forsters namn Strix nebulosa fick företräde. Så numera heter den europeiska rasen av lappugglan Strix nebulosa lapponica Thunb. 1798. Den förste att ge arten det svenska namnet lappuggla var Sven Nilsson i *Skandinavisk fauna* (band 2, 1824).

Som ofta varit fallet med mycket sällsynta men iögonfallande djur, rapporterades nogsamt varje upptäckt av lappugglan. Från 1830–talet påträffades enstaka exemplar som flugit ända ner till mälarlandskapen. Vid Fiholmen i Södermanland skjöts ett exemplar den 25 september 1832 af baron Beckfriis. Det avbildades av Wilhelm von Wright, men först sedan det blivit uppstoppat, varför han inte kunde "ansvara för alla dimensioners fullkomliga tilförlitlighet".[4] Åren kring 1840 var gnagarår och lappugglan förekom då rikligt i norra Sverige, vilket rapporterades av bl.a. den unge naturforskaren August Wilhelm Malm och bröderna von Seth. Den från Skogsinstitutet nyutexaminerade skogsförvaltaren och ornitologen Carl Wilhelm Lundborg meddelade Vetenskapsakademien att en lappuggla skjutits i november 1844 vid Horndals bruk i trakten av Hedemora: "Denna Uggla anföll en dräng, som var sysselsatt med dikning på en större öppen moss–äng, och försökte att slå fast i hans rygg. Sedan han befriat sig från ugglan, blef den stillasittande medan han gick hem efter bössa, sköt ett bomskott på

henne, och återgick hem för att ladda; hvarefter han i andra skottet fällde ugglan. Den var en hona och högst mager".[5] In på 1850–talet rapporterade magister Hammargren från Karlstad om en lappuggla som jagats ut över Vänerns vatten och drunknat, och apotekaren Dyhr i Skellefte om fem lappugglor strax utanför staden.[6]

Med alla nya fynd av lappugglor tillkom nya och bättre avbildningar. Bland dessa kan nämnas Wilhelm von Wrights handkolorerade litografi av Fiholms–exemplaret i *Tidskrift för jägare och naturforskare* (1833, häfte 2), kopierad i xylografi av Lars Gullbransson på ett bilderark tryckt i Varberg 1844. Magnus Körners avbildning i *Illuminerade figurer* återkommer förbättrad i det egna verket Skandinaviska foglar 1839–46. Björnjägaren Lloyd noterar i sina *Anteckningar under ett tjugoårigt vistande i Skandinavien* (1855, del 2) att exemplar av lappugglan då inte var sällsynta i museerna, och lät Gustaf de Vylder skära ugglan i xylografi. Ett par år senare kommer Peter Åkerlunds lappuggla i litografiskt färgtryck i Sundevalls *Svenska foglarna*. På en xylografi i den andra svenska upplagan av Brehms *Djurens lif* (del 2, 1884) får lappugglan samsas med fjällugglan. In på 1900–talet kommer en rad självständigt tolkade lappugglor: Olof Gyllings i *Nordens fåglar* (häfte 26–27, 1916, rastertryck i färg), Bror Hallbergs i Einar Lönnbergs andra upplaga av von Wrights *Svenska fåglar* (del 1, 1924 , färglitografi) och Gustaf Swenanders i Rosenius *Sveriges fåglar och fågelbon* (del 3, 1939, färgljustryck). Kavalkaden kunde fortsättas med andra planschverk, fälthandböcker och fotografiska verk. Lappugglan är inte längre den sällsyntaste av ugglor - i varje fall inte i bokhyllan.

Noter

1 Brehm, A., *Djurens lif*, 2:a uppl., 1–4, Stockholm 1881–88.

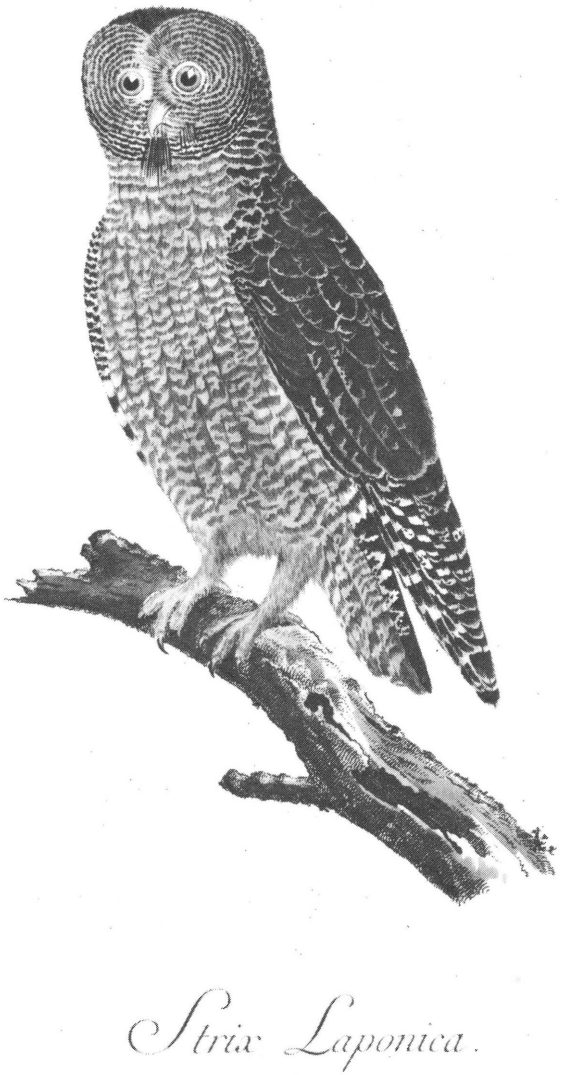
2 Hortling, I., *Svenska fågelnamn*, Stockholm 1944.

3 Sundevall, C. J., *Svenska foglarna*, Stockholm 1856–86.

4 *Tidskrift för jägare och naturforskare*, 1–3, Stockholm 1832–34.

5 *Öfversikt af Kongl. Vet. Akad. förhandlingar*, Stockholm 1846.

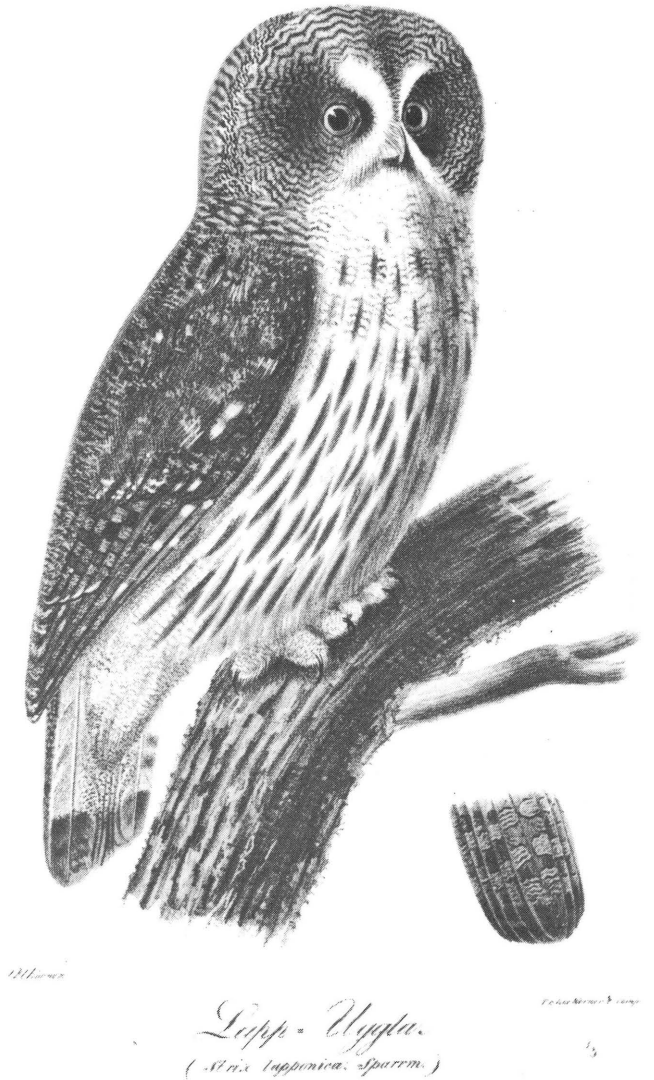
6 *Öfversikt af Kongl. Vet. Akad. förhandlingar*, Stockholm 1856, och Sundevall, C. J., *Svenska foglarna*, Stockholm 1856–86.

Lappugglans ansikte hos Sparrman, Svensk ornithologi, *1806 (graverad omkring 1790) - med en ungdomlig förvirrad uppsyn.*

Lappugglans ansikte hos Acerbi, Travels, *1802 - en snäll samtida mamsell.*

Lappugglans ansikte hos Nilsson, Illum. figurer, *1832 - en godmodig farbror som endast saknar fickuret med kedja.*

STRIX LAPPONICA THUNB. 3/8

Lappuggla.

Lappugglans ansikte hos Hallbergs bild i andra uppl. av Wrights Svenska fåglar, *1924 - med pondus och koncentrerat forskande och vaksam blick.*

Till skräck och lärdom

Ugglan som symbol

Gunnar Broberg

I

Vad vi tycker om för djur växlar. Alldeles klart har ugglan länge legat långt ner på skalan - dess spöklikt tysta flykt, dess nattliga vanor, dess mjuka ludenhet och obönhörliga klor, det ödsliga lätet... Kartagerna sägs ha blivit jagade på flykten år 310 av Agathokles i Syracusa, som släppte lös ugglor som satte sig på hjälmarna och sköldarna hos hans män. Därigenom ökade soldaternas självförtroende. Men med sina stora ögon ser ugglan mycket mänsklig ut, den tittar oss rakt i ansiktet och blir nästan vår like. Rankingen har klart stigit på sista tiden, en historia som är värd att berätta.

Den atenska fågeln framför andra var *glaux* eller den lilla ugglan, med sitt latinska binomen *Athene noctua*. Den var ofta förbunden med Pallas Athena som hade som ett epitet *Glaukopis*, översatt antingen klarögd eller uggleögd. Fortfarande finns den lilla ugglan på Akropolis och ses i skymningen vid Odeion på den södra sluttningen där den jagar skalbaggar. Ugglan var stadens symbol och förekommer på mynt från första början av sådanas prägling. Athena, romarnas Minerva, står för visheten, en egenskap som också ugglan blivit delaktig. Därutöver förekommer ugglan i olika fabler, gärna då tillsammans med sina fiender bland kråkfåglarna. Hos Esopus är ugglan klok. Eftersom ugglor syns både dag- och nattetid gavs de både en mörk

och en ljus sida, det förra i föreställningen att de tjuvmjölkade getter, och det senare som sagt i deras förbindelse med Athena. Lätet bedöms som ominöst och olycksbådande. Det dominerande intrycket är ändå gott. [1]

En negativ uppfattning återfinns i Bibeln. Jesaja (13:20-22) skriver om stygga fåglar i Babels palats, om strutsar, drakar, gastar och ugglor (se citat hos Christensson ovan). I födoreglerna i Leviticus indelas djuren i rena och orena, i vad man ska äta och vad som är förbjudet (Karl XII:s övers): "Och thetta skolen i fly wid ibland foglarna,at i icke äten them: örnen, höken, falken, gamen, gladan, och ther af theras art är: och alla korpar med theras art; strutsfoglana, uglona, göken, sparfhöken med sin art; stenuglona, swanen, ufwen, flädermusena, rördrommar, storken, hägren, skrikona med sin art, widhöfden och swalona." Vad som är rent och orent och vilka djur som avses i den hebreiska urtexten är som synes en hel vetenskap, t ex att widhöfden är härfågeln. En passage hos Job, "jagh är drakarnas broder och strutsfoglars stalbroder" (30:29) föranledde ornitologen och teologen Samuel Ödmann till polemik mot den lärde Samuel Bochart. Tillnamnet är "Ropets dotter" men ingen har hört strutsens läte, varken Thunberg eller Sparrman som studerat strutsen ingående. "Uven med dess ängsliga serenader så uti ohyggligheter öfvergår hela /fågel/slägtet att han med fullt skäl kan kallas "Ropets dotter." Ödmann ifrågasätter inte bibelns biologi, men hävdar alltså att vid texttolkningen naturvetenskapen ska ha försteg framför filologin.[2]

Så här har det godas och det ondas symboler växlat. Babylons uggla står mot Minervas, fågeln tjänar till skräck och till lärdom. "Ugglan, som hos Hellener och Romare var vishetens symbol, emedan hon ser i mörkret, var deremot hos de Christna förödelsens afbild, emedan hon skyende dagsljuset kringsväfvar i nattens mörker", skrev redan domkyrkoarkitekten

och grekprofessorn Brunius, som kunde bedöma båda sidorna.[3] Motsättningen kan kort beskrivas som en kamp mellan det kristna och det klassiska arvet, mellan kyrkan och en sekulariserad bildning. Ugglesymbolen visar vidare hur vi också idag behöver enkla samlande ikoner. Det spelar mindre roll om de stämmer överens med verkligheten. För att representera lärdom, bildning, kunskap, vetenskap har en rad växlande symboler avlöst varandra: boken, äpplet, doktorsringen, studentmössan, trädet, Apollo med muserna på parnassen. Därtill finns förstås lokala specialiteter, vars upphov kan vara mer tillfälligt, t ex Lunds universitets bruk av universitetsfontänens grodor, och av magnolierna som slår ut den 1 maj. Men ugglan är i dag den kanske vanligaste av alla lärdomssymboler.

Fåglarnas symboliska roll är omfattande. Naturligtvis dominerar örnen, även om poesin om duvan och näktergalen är ren massvara. Uppmärksamheten utgår mindre från ett naturintresse och mer från behovet att ha något att hänga önskansvärda egenskaper på. Fullt ut innebär det att man skapar nya djur, t ex gripen, harpyan, sirenen, för att få plats med allt som behövs. Längs historien tappar några djur greppet medan andra kommer upp sig. Örnen har i vår demokratiska tid förlorat en del av sin kraft och duvan har numera mindre jobb som fredsapostel eller budbärare i kärlekshandeln ("ingen människa och inget djur och ingen annan fågel är i stånd att göra så litet intryck som en duva" skriver James Thurber). Lärkan och svanen har nog också förlorat mark (eller luft) till fördel för koltrasten och ugglorna - dagens och ljusets fåglar ersätts av det svarta och nattliga vingar.[4]

Ugglan liksom den moraliska faunan i allmänhet har gärna använts i den kristna kulturen, bl a genom att inkorporera den österländska och klassiska fabelgenren. I *Dialogus creaturarum moralizatus* från 1483, Sveriges första tryckta bok, är det 64:e

samtalet verkligen lärorikt: Lärkan bad en gång nattugglan om sällskap mitt på dagen inför sin käresta. "Om jag är tillsammans med dig kommer jag att ta mig vackrare ut." Nattugglan lovade att göra så eftersom den hade så svårt att säga nej. Men vid avtalad tid uteblev den av rädsla för att bländas. Då blev lärkan vred och allt sedan dess förföljer den lilla sångaren ugglan. Moralen är lika sund som krävande: man bör inte lova mer än vad man kan hålla. Man måste kunna lära sig att säga nej. Den som genast får ett nej blir mindre besviken. I det 82:a samtalet, "Om uven som vill härska över fåglarna", upplyses vi att uven beroende på sitt tunga huvud kommer ur ägget baklänges. "Den är en nattfågel och fulast och mest föraktad av alla fåglar. Det finns en vers om detta: Uven är den fulaste fågeln men fulaste djuret är paddan." Och denna fågel startar nu med hjälp av andra fåglar uppror. Man anfaller dagfåglarna om natten men misslyckas kapitalt. Örnen ilar till och uven får sin dom. Moralen ger sig själv: upproret är fåfängt, det är dagens ordning som gäller.

Ugglan tjänade som förebud och olycksfågel (lyckofåglar är till exempel stork och svala), men också som skydd. "En död hornuggla brukar man hänga upp på stallet över hästarna och tror sig dymedelst kunna skydda dem för sjukdomar", skriver Olaus Magnus (1555).[5] Man spikade upp ugglor vid stall eller fähusingångar för att maran eller "maron" som man sade i Svensk-Finland inte skulle våga angripa hästar och boskap. En sådan korsfästelse kunde drabba andra fåglar och den upphängda hästskon som lyckosymbol hör väl också hit. En uggla som sitter utanför ett hus, i dess flaggstång, på "fel" ställe meddelar något. Lätet klä vitt, klä vitt! alternativt klä lik, klä lik! vittnar om att någon ska dö.[6] Och visst är lätet spöklikt. I Shakespeares Julius Caesar föregås mordet på diktatorn av skrikande ugglor: "och igår satt ugglan mitt på dan/ och mitt på öppet torg

och skrek och tjöt." När Macbeth mördar kungen viskar Lady Macbeth: "Tyst! - det var ugglan, ödets väktare/ som ropar ett så hemskt godnatt." (övers Karl Ragnar Gierow)

Den ominösa innebörden accepteras i tidens naturalhistoriska litteratur, t ex i Sigfridus Aronus Forsius *Physica* (ca 1610).[7] En ung djäkne som Petrus Gyllenius kände också ugglans dåliga rykte. När han i februari Westfaliska fredens år 1648 färdades mellan Kila i Värmland och Karlstad tvingas han tillbringa natten ute på en mo. "Tå begynte gasten myckit til att roopa och skrija uthi ett faassligit kiärr eller hult. Uthi skogerna på the ortter plägar ochså offta hörass ett förskräckeligitt troll, som kallas Ööpekullan, huilcken förförligen högt roopar, och tå man henne suarar, plägar hon komma och slåå både häst och karl til marcken. Detta trollet ähr, som sägess aff skogsmän, een mechta stoor ugla, och kan medh rätta kallass en harpya, om huilka Wirgilius skriffver. Hon skrijar lijka som en gast, doch likväl ähr emellan them en åthskilnat." Stämningen är onekligen ruskig med trollet Ööpekullan hotande, men Gyllenius håller huvudet kallt och förmår skilja uggla och spöke åt.[8]

Vi befinner oss i den förtrollade skogen med ugglan som karaktärsfågel. Det är inte svårt att höra hennes låt. På hexameter skaldar Urban Hiärne i dramat *Rosimunda* (1660-tal) om naturens och nattens hemskheter: "O hur fasade mig, när varken hund eller hana/ höras kunde, men allt var still' i bedrövliga tysto./ Fast det hördes i bland vederstygglig och gräselig klagan/ med bedrövelig ål och tjutan av ugglor och uvar." Det är hjälten Helmiges som förirrat sig in i en trollsk nattlig vildmark, symbolisk och mycket litterär. Ännu Linné anslår samma ton när han på väg från Karlstad till Kristinehamn skriver: "Den höga barrskogen syntes som en mur dubbelt högre av mörkret; kornblixtar lyste som gasteld hastigt och ofta, utan dån; hästarna gnistrade, och slogo eld med skorna emot stenarna; ugg-

Vinjett ur Olaus Magnus, Historia de gentibus septentrionalibus *(1555) 19:48. Bilden visar olika nattfåglars föda: en uggla har gripit en råtta, en annan ormar och ytterligare en ett par harungar. Nattskärran mjölkar en get (något annars ugglan redan i antiken beskylldes för) och fladdermöss ("fåglar" genom sin flygförmåga) tycks jaga insekter.*

lorna skreko som gastar och nattskräfvan skärrade som en spånrock."[9] Sven Nilsson anför vid 1800-talets mitt att uvens "rysliga tjutande stämma höres under nattens stillhet vidt omkring. Den har, på afstånd hörd, någon likhet med en i lifsfara stadd menniskas nödrop, och den har ej sällan, hos vidskepligt folk, gifvit anledning till spökhistorier." Nilsson nämner också att berguven i Nordnorge förblandas med en gast som kallas Roperen. Själv vet han bättre, hemmahörande i det uppodlade, nästan skoglösa och allt mera moderna Sydsverige.[10]

Förbindelsen med natten är självklar. Den som föredrar mörkret har redan dömt sig. Men ugglans illgärningar avlöjas av dagen.[11] Abraham Sahlstedts *Sinnebildskonsten* (1758) visar en uggla på en murken kvist med devisen "Il cherche les tenebres." "Betecknar sådana personer, som äro liksom af naturen ärnade till nedrighet och mörker; hvilke när de någon gång sättas i ljuset och komma till heder och anseende, förråda dock sin gemena sinnesart, och trifvas bäst ibland slödder." Ugglan är rent okristlig hävdar Frans Mikael Franzén i "Moraliskt menageri": "Hvar

spöklikt skrän af Ufven, som förskräcker/ den fromma Dufvan. Men, då dagen väcker/ i lundens kronor all dess sångarslägt,/ då flyr han i sitt hål, af natt betäckt/ också om dagen. Så af mörkret fången/ midt i det christna ljus är bland oss mången,/ som för att se i nattligt djup dess mer/ med bortvänd syn ej klara dagen ser." Fredrik Boije af Gennäs förklarar att "Uglan är en mörkrets vän," och att "Målarn, konstnärn, ofta ställde/ Uglan fram som sinnebild/ Af den mörka vantrons välde." (*Prinsessans ABC-Bok*, 1835) Just det, ugglan är en sällynt otrevlig varelse som skrämmer den lilla prinsessan där den på illustrationen sitter hemvant på en grav.

Uggle-emblemet framstår alltså som upplysningens motsats (mer härom i Christenssons uppsats ovan). I *Democritus*, en radikal tidskrift onådens år 1793, berättas den lätt genomskådade fabeln om Uven och Duvan. "En uf satt uti et gammalt ihåligt träd och knotade öfver solskenet. Hvad är väl ändamålet af dessa strålar, som förblinda mig och hindra mig ifrån rofvet? Ack hvarföre är då Solen skapad, som gjör mig olycklig? Dåre, svarade en Duva som satt åvanföre i samma träd, din blindhet af dagens sken skyddar dagens kreatur från dina klor; du klagar över ett ljus hvars behag du ej kan njuta, men du förgäter at felet icke är i solen utan hos dig själf." Ugglan är traditionen, reaktionen och dumheten. I Mina löjen tillåter Kellgren Bubo intet annat än att representera den förnumstiga människan.

Man borde mer ha uppskattat fågelns nytta. Av jägaren har ugglorna gärna setts som konkurrenter om viltet. Man kan tycka att rivaliteten överdrivits, men människan bevakar sin gudagivna rätt. Sven Nilsson skriver: "Ufven är en bland de allra skadligaste roffoglar för vildbanan. En förståndig jägare, som vill draga rigtig nytta af sitt jagt-revier, bör derföre söka hindra ufven från att bosätta sig. Han delar eljest med honom,

och han gör ej mycket urval: tuppen eller hönan, harhonan eller den ungstinna honan - allt är honom lika godt, om han är hungrig och kommer i håll".[12] Först som död eller som fånge kan den vara till någon glädje. Till inte för så länge sedan satte man upp ugglor för att skrämma bort skadefågel, eller för att dra dem till sig; berguven har varit favoritlockbete för miljoner kråkor som nedlagts genom att människan då kunnat skjuta på dem. Men hur skjuter man ugglan? Bössan klickade ofta när man försökte eller blev därefter opålitlig. Man har för den delen också använt sig av levande, tjudrade ugglor, vilka effektivt kunnat dra till sig oönskade fåglar. I Danmark importerades ännu på 1950-talet stora hornugglor med det syftet. Då hade en annan uppfattning om ugglorna hunnit bli allmän. Den negativa skildringen i *Tidskrift för jägare och naturforskare* (1832) föranledde nyutgivaren till en korrigerande not (1889), där det hävdas att ugglornas skadlighet överdrivits och att flera är "rent av nyttiga". Kattugglan "har man snart sagt velat kanonisera". Likafullt, om inte annat för "sitt fula läte" bör den skjutas, vilket är lätt.[13]

Naturligtvis har ugglor gjort nytta genom att fånga gnagare och så hålla rent i bondens magasin. Tornugglan, the barn owl, är populär i England. Men ett danskt ordstäv förklarar ugglans klagande läte med att den inte får någon uppskattning fast den gör samma jobb som den gynnade katten. Ugglans folklore är nästan genomgående negativ: att ana ugglor i mossen sägs återgå på danskans ana ulvar i mossen; några vargar att tillgå fanns inte sedan urminnes tider så det blev ugglor, en associering som inte har varit till fågelns fördel. Ugglan är dessutom definitionsmässigt ful: "Ugglan gråter när den ser sina ludna fötter". Och den är så dum att den anser *sina* ungar vara de vackraste. Ugglan skrik har samma ljud som när slaktarkniv vässas - och avsikten är den samma.[14] "Af sit skrän hafwer uglan sit nampn, ulula

ab ululala" heter det i Colerus gamla ekonomihandbok (1645, 1:288), som om han hade hört när en hes operasångerska övar. Det usla och det fulländade kontrasteras: "Man måste bruka Ugglor i mangel af Nachtergaler." (Grubb, *Penu proverbiale*, 1665, 632) Ett vanligt uttryck för något ruckligt, illa skött ställe är "ugglenäste", "ugglebo". Litet överraskande är att finna ordet "nattuggla" härlett till ett ord för "sköka". Att sitta uppe och uggla betyder att vänta på en kund. Dessutom är ugglan som så mycket annat förebud för väderleken - och det är ju normalt inget roligt ansvar.

Denna negativa inställning har hängt kvar: Bask-Kajsa i Selma Lagerlöfs *Mårbacka* var rädd för alla djur: "De voro henne som onda andar och när hon om nätterna väcktes av kattugglan, tog hon fram psalmboken och började läsa." Strindberg anspelar på gammal skrock när han frågar "Hvad skrika de gula ugglorna/ på tobaksladornas tak, när rostiga flöjeln med bugglorna/ knappt håller i vinden sig rak?/ Hvad sjunger den rostiga flöjeln/ vid nattvindens sorgemusik?/ Är det lik eller hvitt?/ Gäller mitt eller ditt?/ Är det sorg eller nöd?/ Eller varslar det död?/ Det är död, det är nöd, det är lik!"[15] Det hotande svaret gällde honom själv - skalden umgicks vid den här tiden med dödstankar. Ett annat exempel återfinns i tjecken Leos Janaceks säregna pianosvit *På en övervuxen stig* (1901-08) där vi i sista stycket uppmanas höra en uggla som på svarta tangenter profeterar någons död.

Det råder inget tvivel om att ugglan traditionellt är fåglarnas värsting. Rangordningen för fåglarna framgår klart i Jonas Amos Comenius spridda lärobok *Orbis sensualium pictus* (här upplaga 1716): "Strutsen är den förste (felöversatt, ska vara störste) Foglen; Konungsfoglen den minste; Nattuglan den föracheligaste, Wijpan den oreenligaste, ty hon äter dyngia; Paradijsfoogeln den sällsammeste". Ugglan står för hedendom, du-

van kristendom. Dess utseende är sällsynt motbjudande: ögat, lätet, ludenheten får håret att resa sig. Den konkurrerar med människan i jakten på djuren. I citaten här har den knutits inte bara till natten och ruiner, utan till slödder, nedrighet, till mörka vantron och mycket annat. Men så ljusnar det.

II

Åren runt 1900 har mer än de flesta sekelskiften kommit att markera en stor förändring i periodens tänkande (modernismen) och i livsbetingelser (det moderna). Betydelsen orsakas av en ovanligt generös tidsram, men också med att saker då verkligen ändrades. Perioden har helt enkelt blivit "sekelskiftet" med oss - fast det nu pågående kommer att tvinga fram en precisering. Också på ett så begränsat tema som ugglesymbolen kan man, tycks det det mig, spåra tidens tecken. Uppfattningen om ugglan svänger hastigt över till det positiva, naturligtvis utan att den gamla bilden helt försvinner. Det är som om det rörde olika fåglar då och nu. Man kan lägga märke till att i det här fallet man inte är så noga med arttillhörighet. Ugglan är helt enkelt uggla, inte uv, fjälluggla, hornuggla, pärluggla osv.

Förändringen hänger samman med tidens borgerliga idyllisering av naturen. Många bidrog med råd och dåd. Genom urbaniseringen omvandlades landsbygden till ett sommarnöje. Stadsbon började bestämma vad som är landet och naturen. Naturen tämjdes, dels med maskinerna, dels genom vetenskapen, där Darwin avslöjade dess inre drivkrafter. Skansen, reservatet för ett förgånget Sverige, visade snälla djur och inhägnad natur. Djurvärlden var vacker, intressant, värd omsorg och vetenskap, inte längre ett hot, varken ekonomiskt eller fysiskt. Författare och konstnärer, också tonsättare förvandlade naturen till en stämning, sorgligt ensam eller soligt trivsam, djuren till

äventyr eller idyll eller skönt ornament - som i jugendstilen (se Kristensons uppsats nedan). När människan och djuren inte längre var konkurrenter behövde vi inte längre demonisera någon fiende. Selma Lagerlöfs *Nils Holgersson* (1906-07), som på många sätt försvarar den nya tidens ordning (till skillnad från sorgen över förändringen i *Gösta Berling*) låter djuren beskriva vårt Sverige. Genom en allt mer omfattande litteratur, inte bara för barn, förvandlas landskapet till ett antal besök i sommarhagen. Uppskattningen av barnet, Ellen Keys *Barnets århundrade* stod för dörren, innebar också en uppskattning av djurvärlden. Sekulariseringen av tankelivet krävde nya tecken och symboler, de gamla kristliga duvan, lammet och pelikanen fick konkurrens av mindre fromma bestar.

Det skrevs en massa nonsens om våra vänner i naturen, för den skull inte utan mening. Familjen, hotad av nya livsmönster, gavs stöd i alla trevliga djur- och fågelungar. Djurvärlden personifierades. Så skriver t ex Alice Tegnér: "Jungfru Uggla hon satt i så fager en lund,/ tog en blund på en stund./ Och tusen små blommor de stodo ikring,/ och sad' ingenting./ Men de tänkte: "hur kan man väl sova/ alltid/ nu när luften är blid,/och när humlorna surra/ och solen gått opp/ bortom björkarnas topp,/ och det sjunger och spelar i buskar och snår/ utav glädje och vår!" Ugglan för också gärna komma med i tidens ABC, så mycket annat eller bättre på "U" fanns inte heller. ABC-världen är trygg och trivsam och alltid lärorik. Här är ugglan på väg från mörkret och in mot det välbelysta bildningstemplet. Successivt ersätter den tuppen som rektor i livets skola.

Ugglans nattvanor vändes inte längre mot henne. Uppvärderingen av henne kan ses som ett uttryck för att natten över västerlandet höll på att ge sig inför upplysningens och industrialismens bildningsprojket. Dikotomin natt-dag har tagit sig otaliga uttryck, t ex när Linné försöker klassificera människan i

arterna *Homo diurnus* resp. *Homo nocturnus*. För upplysningen var medeltiden en enda lång natt medan romantikerna i samma mörker fann djup och stilla ro. Ruiner och kyrkogårdar, mörkret och aningarna, sömnen och drömmen, också skräck- och spökstämningar, estetiska naturfenomen (norrsken, kometer, stjärnor, måne) och nattens fauna (nattugglan, näktergalen, lysmasken) gav omväxling. Romantikerna uppskattade förstås också gryningen; morgonstjärnan eller Phosphoros jagar bort nattens demoniska ugglor på Atterboms tidskrift (1810). Men det är först med vetenskapen och belysningsrevolutionen som uttunningen av dikotomin natt-dag sätter in på allvar. Framför allt är det elektricteten som sprider ljus över landet, och som tillåter oss att vara uppe dygnet runt. Om hur detta påverkade läsvanorna och bildningsnivån har Lars Furuland skrivit en värdefull uppsats.[16] Det onda tar sig andra, ljusare skepnader. Och var natten besegrad måste också dess väktare skolas om ifall de alls skulle få finnas kvar. Storstaden som aldrig stänger för kvällen liksom ugglan som läser en bok är bägge yttringar av det moderna livet. Vi har brutit mot dygnets och årstidens determinism och behärskar inte bara kulturen och den mänskliga biologin utan också naturen själv.

Ett centralt konstverk ger temat en melankolisk ton. Bruno Liljefors intensivt tunga "Uven djupt inne i skogen" (1895, Göteborgs konstmuseum) är ett också mycket personligt stycke, målat efter skilsmässa på ett hotellrum Köpenhamn. Det har uppfattats som ett självporträtt men också som en besjälning av djuret. Uvens ensamhet har sagts vara lika karakteristisk för sin epok som den lekande rävfamiljen är för 80-talet. Men uven är ju konstitutivt ensam. Man har med rätt eller fel läst in Nietzsche i den ensamma styrka som uven besitter. Den innebär en övergång från 80-tals naturalismen till 90-talets nationalromantik. Målningen, ett ovanligt klart uttryck för den nya symbolis-

men, uppmärksammades omedelbart. En kritiker kallade ugglan för "den nordiska naturdemonen förkroppsligad".[17] Allan Ellenius förbinder bilden med tyska "Waldeinsamkeit" och associerar till naturguden Pan och Hamsun.[18] I en senare uvmålning (1907) går Liljefors ännu längre där fågeln så smälter samman med omgivningen att den knappt syns under grenen där natten inväntas. Men temat kan dessutom förbindas med känslan av att vara den siste av sitt släkte, utrotningstemat, vad socialdarwinismen talade om för undergångsdömda "raser" och vad Einar Malm anknyter till i sin dikt "Siste roslagsuven" (se illustrationstext) och där mer än anas en kritik av det moderna samhället. Det gör målningen aktuell också för vårt pågående sekelskifte.

Som bildningssymbol är ugglan som sagt inte ny. Minervas uggla har hela tiden flugit bland Akropolis ruiner. När Drottning Kristina lät avbilda sig som Minerva sitter en gemytlig liten uggla bredvid henne. Den visa ugglan går tillbaka också till Merlin, trollkarlen som har en uggla sittande på axeln. Också alkemisterna i sina bråtiga laboratorier hyste ugglor, som så förbands med vetenskapen. I emblemlitteraturen förbands ugglan med lärdom. Ett exempel, en uggla på en bok med devisen *Studio et Vigilantia*. Genom iver och vaksamhet: "Blott den som ägnar sig åt studierna med iver förtjänar att kallas lärd." Men motsatt användning av ugglan förekommer i samma emblemverk (av Gabriel Rollenhagen, 1613): bilden visar en glasögonprydd uggla med två facklor och devisen *Coecus nil luce iuvatur*, Ljuset hjälper inte den blinde.[19] Vissa är ohjälpliga. Men en annan tolkning är också möjlig, att för mycket läsa bok gör ingen klok, vilket också gäller ugglor.

Ett kliv framåt till modernismens födslostund. Charles Baudelaire har bidragit till att lansera ugglornas klokskap. 1852 planerade han att starta en tidskrift kallad Le Hibou philo-

sophe. Dikten Ugglorna i *Les fleurs du mal* (1857) lyder - som jag tror egentligen återgår på en äldre dikt med likartad poäng: "Under svarta granars tak som skänker/ skugga sitter ugglorna likt döda/ obekanta gudar. Deras röda/ ögon brinner inåtvänt. De tänker.// Tills den stund av djup melankoli/ bryter in då nattens mörker släcker/ solens sneda ljus och allt betäcker/ skall de som statyer förbli.// Visa lär av deras attityd/ att de här i världen måste fly/ oro, fåfäng rörelse, strapats.// Mänskan, hänförd när en skugga glider/ snabbt förbi, är dömd i alla tider/ till sin lust att ständigt byta plats." (övers Ingvar Björkeson, 1986) Den vise, men också poeten, lär sig av det stilla betraktandet. Och poeter liksom ugglor ser i mörkret.

Lanseringen av ugglan som bildningssymbol vid sekelskiftet är ett internationellt fenomen, som i Sverige förstås är knutet till andra upplagan av *Nordisk familjebok* (1903-1921). Den berömda så kallade uggleupplagan med sina röda ryggar och en uggla i jugenddekor kom att omfatta hela trettioåtta band och där den stod i alla bildade människors hem blev "Ugglan" begreppet för kunskap och klokhet. Varför man valde denna symbol kan man tänka sig men de närmare omständigheterna, t ex

Titelvinjett till den kortlivade stockholmstidskriften Ugglan: Nytt populärt magasin *1917; vinjetten av Arthur Sjögren, tidens främste bokillustratör, och inledningsdikt av Anders Österling.*

vem som komponerat bandet, är okända. Förlaget hade en uggla i sitt firmamärke. Kopplingen uggla-bok syns överallt: som bokägarmärken, som firmaskyltar, som små statyetter i antikvariaten. Symboliken i sådana sammanhang är inte vidare varierad: örnar, en bok eller boktrave, något ljus eller någon fackla, inte så mycket mer. En stor, förmodligen tysk, sådan pjäs med berguv och bok glor uppifrån en hylla ilsket ner på mig. Vinjetten till *Tidning för Sveriges läroverk* (1901, från 1958 *Skolvärlden*) innehåller en jordglob och en uggla och den litterära tidningen med just namnet *Ugglan* (1917, lay-out Arthur Sjögren) utnyttjade flitigt sin fågels prydnadsvärde. Också Svenska Pressbyrån hade vid starten en stor fin uv på sina kiosker. Kanske för att skapa sig kulturell acceptans använde Svenska biografteatern (1910) en uggla som sitt emblem. Om hur ugglan kommit att ingå i sekelskiftets akademiska arkitektur skriver Hjördis Kristensons uppsats i ett annat bidrag i denna skrift. Och så vidare. [20]

Bakom valet av namn på skämttidningen för *Strix* (1924-54 *Söndagsnisse-Strix*) anas en dubbelhet. *Strix* svarade mot två sidor hos redaktören: Albert Engström var faktiskt också en all-

Den lärde med klara uggledrag pekar med sin klo på ordet Scientia. Illustration av Carl Larsson i Z Topelius, Fältskärns berättelse *kap "En akademisk disputation".*

varsman. Liljefors berömda ensamme uv i natten kan gott ha tjänat som identifikation för Engström. På hans självporträtt syns gärna ugglan. *Strix* var långtifrån bara skämt; tidvis förekom höglitterärt, allvarligt stoff, t ex av Karl Asplund och Gunnar Ekelöf. Men givetvis innebar skämttidningen *Strix* att ugglan nästan fick narrkåpa över fjäderskruden. Så här berättar Engström själv om namnet: "Strix! Detta korta namn med sitt pisksnärtljud och sin djupt symboliska betydelse är frukten af flere starka karlars mödosamma arbete. Jag är öfvertygad om att Svenska Akademien skulle ha haft oberäknelig nytta för sitt snart färdiga ordboksarbete, om det täckts deltaga i våra öfverläggningar. Ty alla ord och ljud, äfven de mest gutturala, ha projekterats. Ett förslag, vid hvilket vi länge dröjde, var "Ficus", därför att en sådan pjes bör finnas i hvarje hem. Men fastän en "Strix" icke hör till de oundgängliga villkoren för hemtrefnad, valde vi den dock, emedan den representerar visheten. Det skulle vara oklokt att förkasta henne." Mer precist ska det ha varit Birger Mörner, som Engström mötte utanför Anglais, som kommit med förslaget: "kalla den Strix. Det är Strindbergs gamla kamratnamn /det var väl "Örnen"?/. Det är ett bra namn, låter som en pisksnärt."

Allt på en gång: orm, äpple, uggla och nordisk skog. Reklam för Minerva bokhandel i Helsingfors, cirka 1910.

Så ingår ugglan i olika skepnader i *Strix* galleri med prominenta kolleger som kolingen, skånska officerare, gnidiga köpmän och tankspridda professorer. Engström skriver att humorn är den visaste världsåskådningen, emedan "här hvila inga ledsamheter". Alltså: Strix är symbolen äfven för humorn."[21] I uvens hjärta är inskrivet "Humor", men eftersom dessa fåglar kräva mat så står ibland istället "Hummer". Och *Strix* fyller liksom denna skriftserie *Ugglan* i år jämt. Till hundraåringen: Skål på dig, gamle skämtare!

III

I dag är fågelvärlden hotad av giftutsläpp, oljeutsläpp, rovjakt, bilism, äggsamlare och troféjägare. Idag är den kloka ugglan allas vår vän. Den ges namn och blir en person. När den felar, vilket den gör, reagerar vi i enlighet med talesättet att fela är mänskligt. I det följande blir ugglan synnerligen mänsklig. I mars 1997 orsakade berguven Elof ett omfattande strömavbrott i Gästrikland. 50.000 hushåll berördes och reparationskostnaderna var 40 miljoner! Elof klarade sig med svedda vingar och var därför konvalescent i ett halvår, kanske mer. Dryga veteri-

närkostnader till allt annat. Och människorna gillar Elof! Detta kunde inte ha hänt för särskilt många år sedan. Ska en sådan här händelse kommenteras så visar den kanske att vi unnar den svagare något av hans rätt. Trots allt är också en sådan här summa marginell. Vi är storsinta mot kusinerna från landet. Kanske episoden också vittnar om ett sorts folkligt motstånd mot de stora människobygda system som vi alla sitter fast i.

Idag är ugglan en poetisk fågel. Den spatserar i luften med sina utspända paraplyer, den blinkar vänligt till oss bakom pincenén och tjänar oss som orakel i mörkret. Den har blivit vetenskapens fågel, som vi trots det ändå inte känner. Allt vi rör blir - inte guld som för Midas - men kultur. Naturen undflyr också den nyktra zoologin. Antropomorfiseringen av fågelvärlden har knappast upphört. (Se Björn Dals bidrag.) Så här värderande skriver mästaren i exakthet och ornitologisk insikt Erik Rosenberg om berguven: "är störst och pampigast bland ugglefåglar. Intrycket av honom är maskulint ... martialisk ser han ut... rent storartat djävulsk ter han sig i vrede". Och sociobiologin, som på flera sätt avromantiserat naturen, vill inte avstå från ett språkbruk hämtat från människovärlden. En uppsats i *Fauna och flora* framställer pärlugglan som otrogen, ja "en fullfjädrad bedragare". Där talas om skilsmässor, otrohet, smekmånad, försörjningsansvar, och mycket annat, ibland med citationstecken men inte alltid.[22] Genom språkets glidningar, ja lösaktighet, och övertygelsen att naturen är till för oss finns alltid möjligheter till självbespeglande moralismer. Därför är denna etiskt möjligen tvivelaktiga fågel så användbar, numera mindre som varnande exempel och skrämsel men desto mer som positivt föredöme i olika kunskapssammanhang.

Ett pågående projekt vid idé- och lärdomshistoria i Lund studerar nordiska universitetskulturer inklusive symboler och riter (se *Ugglan* 9). Sådana använder, även nyskapar, universi-

teten och utbildningsväsendet fortfarande. En osovrad lista: uppsaliensiska antisocieteten Juvenalorden har en uggla som symbol, Humanistiska föreningen vid Stockholms Universitet samlas under emblemet en uggla med en bok under vingen (ev. en tidning, figuren är otydlig). Uppsala studentkår använder samma symbolik liksom Uppsala stadsbibliotek. Komvux logo utgörs av en trind uggla. På 1990-talet har Lunds universitet som mascot skaffat sig den kattuggla som placerat sig i fönsternischen till Kungshuset och Filosofiska institutionen. Den pryder årsredovningen 1996, och omslaget till Person- och adresskatalog 1996 och finns på Fehrman-Westlings historik över universitetet. Lundaakademien Societas ad sciendums emblem utgörs av en uggla med Alfa och Omega flankerande. Högskoleverket använder sig av en stiliserad uggla (1996) och Vårdhögskolan Falun presenterar sig med hjälp av en flygande kattuggla och devisen "Känsla, tanke, kunskap" - skulle ni vilja bli vårdad av en rovfågels klor? En uggla representerande Högskolan i Jönköping spänner ögonen i betraktaren; en annan, med ros i näbben, inbjuder till lärdomstango vid Östersjöns sommaruniversitet i Visby 1997. Utbildningsdepartementetets utredningar 1996-97 pryds av en pärluggla med en mus (till en dator) i näbben (av Lasse Åberg). Genomgruppen ELSA har som emblem en DNA-spiral plus en uggla - en onekligen slagkraftig kombination. Vetenskapsradion presenterar sig på olika sätt

med en uggla (den hoande signaturen till Värt att veta, diplom, vetenskapsjournalisternas egen tidskrift). Vid ansökningstider till högskolan möts aspiranten av en stor annons för högskola och folkhögskola under överinseende av en stor berguv. *Ugglan* heter Sveriges nyaste bokhandelskedja, 1996 med ca 50 anslutna bokhandlare. Det fula emblemet visar glasögonprydd(?) uggla som sitter på en fjäderpenna.

Vad är rimligare än att på ett antikvariat finna en bok med titeln *Two Owls at Eton*; charmigt om Dum och Dee, fina foton av Jonathan Franklin (år?) - men "dum" på Eton... Barnboksförfattaren Ulf Stark utmanar redan med boken *Ugglan som inte ville lära sig läsa* (bild Anna Höglund, 1993). Populärast av alla är förstås Hedvig i Birgitta Anderssons gestalt med ugglan Helge - Bert Åke Varg - som kan allt. Kanske, och i så fall typiskt för vår tid, är det så att det är via en TV-barnserie som det gamla emblemet för kunskap fått ny aktualitet. Minervas uggla flyger verkligen i skymningen (se CG Heidegren ovan).

När alla tänker likadant och alla dras till samma symbol för upphöjd klokskap finns det anledning att fråga sig vad den står för. Uppenbarligen både skämt och allvar, men även en besvärande blindhet. Jag drar mig till minnes James Thurbers dystra fabel Ugglan som var Gud (*Fables for our time*): "En stjärnlös natt satt en uggla i en gammal ek. Två mullvadar försökte smy-

ga sig förbi obemärkta. "Ptro, ptro, ptro!" sade ugglan. "Inte ser du väl oss?" stammade mullvadarna förskräckta och förvånade, för de kunde inte fatta hur någon kunde se dem i mörkret. "Jo, jo, jo", sade ugglan. Mullvadarna skyndade bort och berättade för ängarnas och skogarnas djur, att ugglan var den största och visaste av alla varelser, för hon kunde se i mörkret och svara på alla frågor. "Det ska jag ta reda på", sade en sekreterarfågel, och en natt när det var mycket mörkt igen sökte han upp ugglan. "Vad har jag på foten?" sade han. "Klo", sade ugglan, och det var rätt. "Vad bygger man om våren?" sade sekreterarfågeln. "Bo", sade ugglan. "Vad heter kalvens mor?" frågade sekretarefågeln. "Ko", sade ugglan."

Efter detta blev man övertygad om att ugglan inte kunde vara någon annan än Gud. Därför följde djuren troget ugglan. Men en dag när de var ute i ljuset och ugglan inte såg något gick de på landsvägen och blev påkörda av en lastbil. "En del av djuren blev bara skadade, men de flesta av dem, däribland ugglan, dödades."

Noter

1 Efter *The Birds of the Athenian Agora* (1995).

2 Samuel Ödmann, *Strödde samlingar uti naturkunnigheten* 5 (Uppsala 1792), 30ff.

3 Carl Gustaf Brunius, *Nordens äldsta metropolitankyrka eller historik och arkitektonisk beskrifning om Lunds domkyrka* (1836), 98.

4 En klassisk parodi på örnsymboliken är Runebergs "Försök till en naturalhistorisk beskrifning öfver den poetiska örnen" (1832); om litterära fåglar vidare i Eric Rasmusson, *Kuckeliku*! (Höganäs 1990); Bo Ejeby & Gert Nilson (ed) *Korpen. En litterär monografi* (1987); Allan Ellenius; "Kungsfiskaren och myterna", *Lychnos* 1963/64.

5 Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken* (Rom 1555), 19:44, 48. Olaus framställning, som här mest bygger på klassiska auktoriteter, syftar som vanligt till att framställa den nordiska faunan som full av märkvärdigheter.

6 Se Carl Herman Tillhagen, *Fåglarna i folktron* (1979).

7 Utg Nordström *UUÅ* 1952, 279: "Wfuen är och en stoor fogel medh itt hofuud såsom Vglan, brwngrå och ludin, och hafuer itt groft rytande, och höres långt. Han håller till i stoore skoghar och på höghe bergh. Kommer han i byiar och på hwss, och roopar ther, så spår han ondt, antingen igenom eld, eller någhors dödh, ther om Poëten sägher: Ferali carmine Bubo" - alltså "uvens sång är vild". Man kan tillägga att uven som störst och värst ensam får representera ugglornas grupp i Forsius taxonomi, som arbetar idealtypiskt efter egenskaper.

8 *Diarium Gyllenianum*, utg Karlstad 1962, 94.

9 *Västgötaresa* (1747), 246

10 Sven Nilsson *Skandinavisk fauna. Fåglarna* 3 uppl 1858, 112.

11 V.J. Bröndegaard, *Folk og fauna. Dansk etnozoologi* (Köpenhamn 1985) 2, 201ff citerar en dansk "fuglevise" från 1630: "Hin ugle sidder i mörke och mur,/ om natten flyver den ud på lur,/ lyset kan den ej lide;/

den hadder lyset, som ilde har gjordt,/ om dagen bliver det vel spurgt,/ når solen oprinder så vide

12 Nilsson 1, 113f.

13 *Tidskrift för jägare och naturforskare* (1832) utg. R. Bergström (1889), 258.

14 Efter Bröndegaard.

15 Strindberg *Ordalek och småkonst* (1902), Chrysaetos.

16 Lars Furuland, *Ljus över landet och andra litteratursociologiska studier* (1991).

17 Karl Wohlin *Ord och bild* 1895, 36.

18 A. Ellenius, *Bruno Liljefors* (1981), 156.

19 Se A. Henkel & A. Schöne, *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts* (Stuttgart 1967), sp 890ff.

20 Ett exempel från ett grannland visar något av ordets tvetydighet: finska pöllö, uggla, har bibetydelsen "dum, stollig, fånig, galen; "pöllöttää" betyder att svamla. De vetenskapliga samfundens hus vid Kaserngatan i Helsingfors, byggt 1899, med uggla över ingången kallades Ugglebo eller "Pöllölä". (Tack till Sten Högnäs för uppgiften.)

21 *Söndagsnisse-Strix* jul 1951; Carl Laurin *Skämtbilden* (1910), 608f anser att det inte är lätt at utröna namnet men föreslår att "dess ledande själ, ej har så få egenskaper gemensamma med ufven. Det är en nattfågel, en fågel, som gärna flyr till ensamheten i naturen, en fågel, omgifven af mystik, rufvande och vild, som har sin personliga uppfattning om människors barn."

22 Erik Rosenberg, *Vår fågelvärld* (1950); Bengt-Göran Carlsson i *Fauna och flora* 1992.

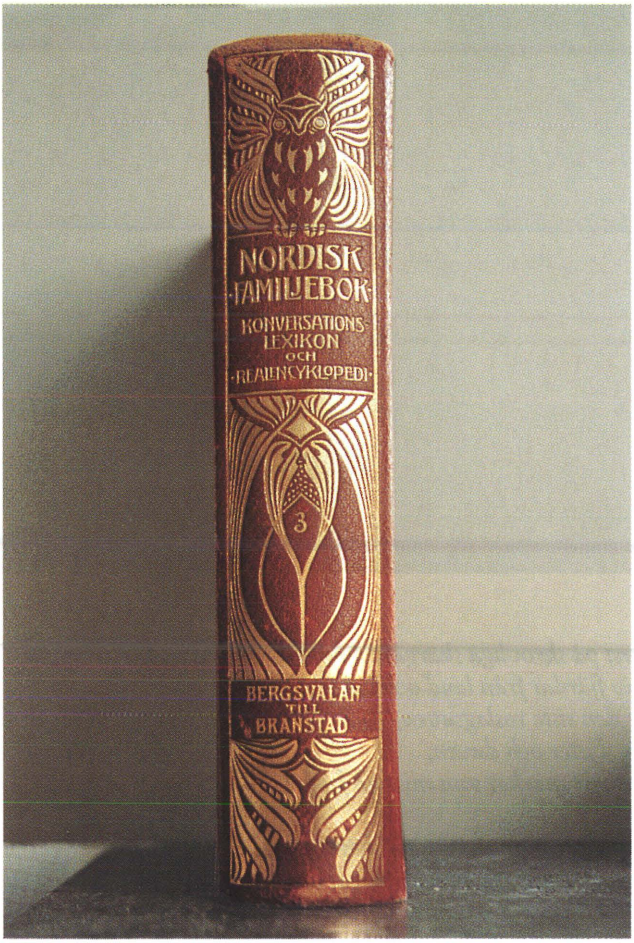
Plansch 29. J. Falck *efter* D. Beck *och* E. Quellinus. *Drottning Kristina (1649). Kopparstick, dedicerat av M. Le Blon.*

Drottning Kristina med lärdomsattribut. Kopparstick av J. Falck efter förlaga av Michel Le Blon (och David Becks Kristina porträtt) 1649. Drottningen syns utstyrd som Pallas-Athena och med gudinnans attribut, hjälmen med dess panache, ugglan som istter på böcker (inte bokrullar som borde ha varit det stilriktiga) och lagerkvisten. "Bilden representerar ett för svenska förhållanen nytt sätt att låta regenten sammansmälta med en gudom." (Laura Kolbe) Den tillhörande hyllningsversen kan översättas: "Svensk är den ande Apelles försöker måla,/ hela hans möda då ständigt i bilden gäckas./ Dock man väl urskiljer henne som här framställs:/ Sade han, skapande Pallas med kunniga handen./ Ättling till svenskarnas Jupiter målad i enhet/ Mästerligt börden och dragen till väsen knutna." Kristinas upphöjelse står i enlighet med hennes ambition att verkligen vara en "amica musarum", en gynnare av konst och vetenskap.

Överst på skrovliga skärgårdsknuven,
mil av fjärdar från land och led,
sitter den siste roslagsuven,
urrig, dyster och duven,
flyktad ur marker som mist sin fred.
/—/
Hur blid är hans skugga på skär och sjö,
där han vänlös njuter sin njugga
nödkost, mot människans tjocknande skugga,
som tvingar det vilda att vika och dö.
Det skall sitta en direktör på var ö,
det skall smattra motorer från gryning till kväll,
från fasta land till yttersta grundet,
och överst på knuven reser Skärgårdsförbundet
ett första klassens turisthotell.
I matsalen ruvar, uppstoppad, stelögd och duven,
den siste roslagsuven.

Einar Malm, Siste Roslagsuven.

Nordisk familjebok, den klassiska andra "uggleupplagan".

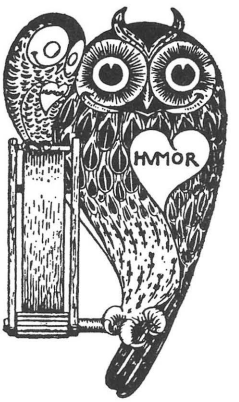
STRIX

UTGIFVARE, ALBERT ENGSTRÖM

Tål intet ondt i världen
men var glad åt allt godt.

En samling små förlagsmärken med uggla: Isidor Adolf Bonnier, författare bl a till det stora arbetet Anteckningar om svenska bokhandlare *i många band, låter en uggla sitta på sin sköld med sexuddig stjärna (fig. 1). Åhlen & Åkelunds förlag använde ugglans ögon som å-ringar (fig. 2). Nordisk familjeboks Förlag AB använde som förläggarmärke en uggla sittande på en uppslagen bok omgärdad av nordiska barrkvisar (teckn. Bror Hallgren) (fig. 3). E. Lundquists förlag (nu bortglömt, men utgivare av* Svenska slott och Herresäten *(1908-1923), hade en uggla med utspända vingar (teckn. Olle Hjortzberg) som sitt emblem (fig. 4). Victor Petterson, berömd och framgångsrik bokbindare och boktryckare hade som exlibris ett träd, vars från stammen utstående grenar bildar bokstäverna V och P, och på P:s tvärlinje en uggla. Devisen heter duga: Kunskap = makt (fig. 5). Tekniska skolan, blivande Konstfacks emblem (fig. 6). Därtill några bokägarmärken (fig. 7, 8, 9).*

Fig. 1

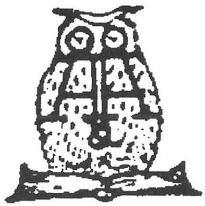

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

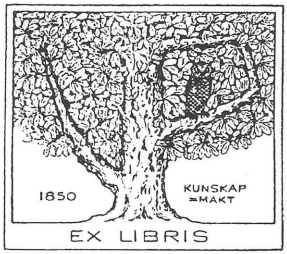

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

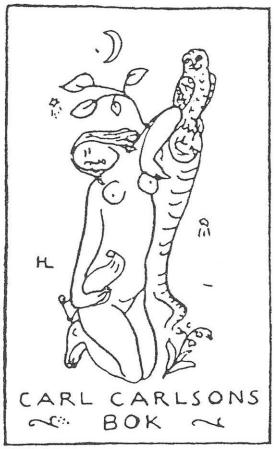
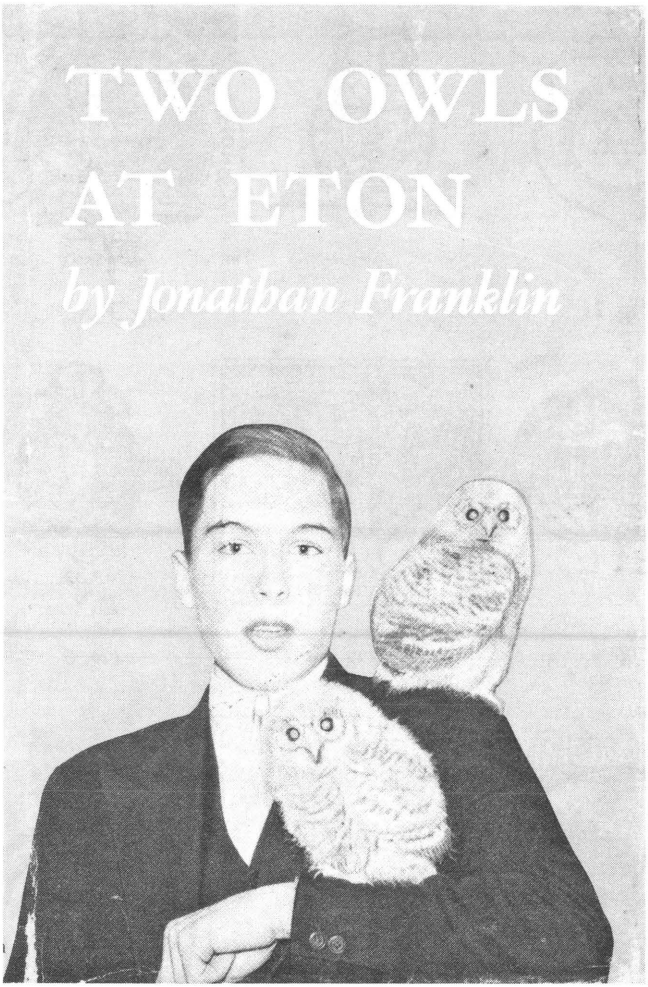

Fig. 8

Fig. 9

TWO OWLS
AT ETON
by Jonathan Franklin

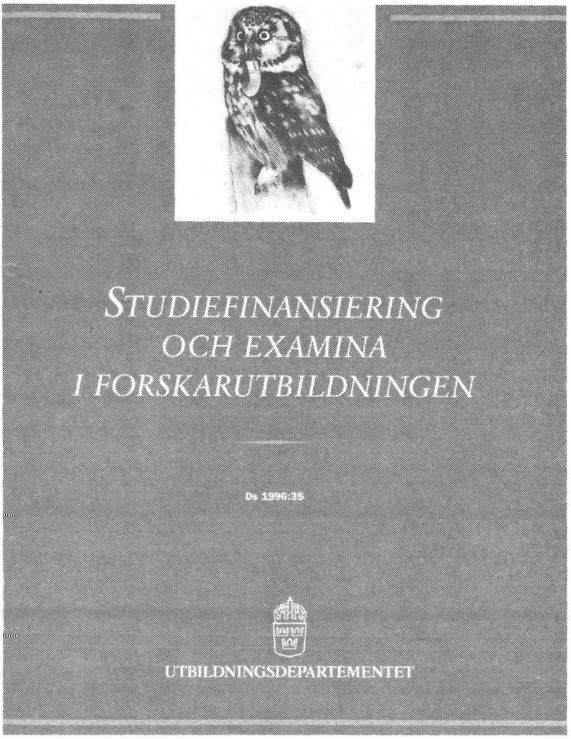
Det finns lärdom att hämta ur de mest obskyra skrifter. Ett utmärkt exempel på hur föreställningar om kön styr tolkningen av verkligheten kan t.ex. hämtas ur en liten volym från källaren i ett av de bästa antikvariaten i Bath. Jag avser Two Owls at Eton, *den unge Jonathan Franklins redogörelse för hur han lyckades föda upp två moderlösa kattuggleungar på sitt rum vid Eton i slutet av 1950-talet. Han kallar dem Dum respektive Dee och fram till sidan 82 kallas Dum för hon och Dee för han.*

Det är uppenbarligen svårt att avgöra könet på unga ugglor, och det är först när deras röster differentieras som Franklin misstänker att han tagit fel. Dum, med den strävare rösten, har redan vuxit om Dee och visat sig vara den livligaste av de två. Dee, med den gällare tonen, har mer av den vuxna honans färg på fjädrarna och tycks inte lika intresserad av omvärlden. Han funderar på saken och noterar då att Dum verkar mer dristig och alert, och vid närmare eftertanke dessutom betydligt mer intelligent.

På ett klarsynt och genomärligt sätt redogör Jonathan Franklin för hur ugglornas könstillhörighet snabbt och definitivt byts, så att Dum blir en han och Dee en hon i hans tankar, och hur därefter både hans egen och hans mors inställning till ugglorna ändras.

> Also with this change the affections of my mother and myself altered. Dum ceased to be a pet, but instead we admired and loved him with respect. Dee became more of a pet, and I loved her with more affection than I have felt for any animal apart from Dum. (s. 83)

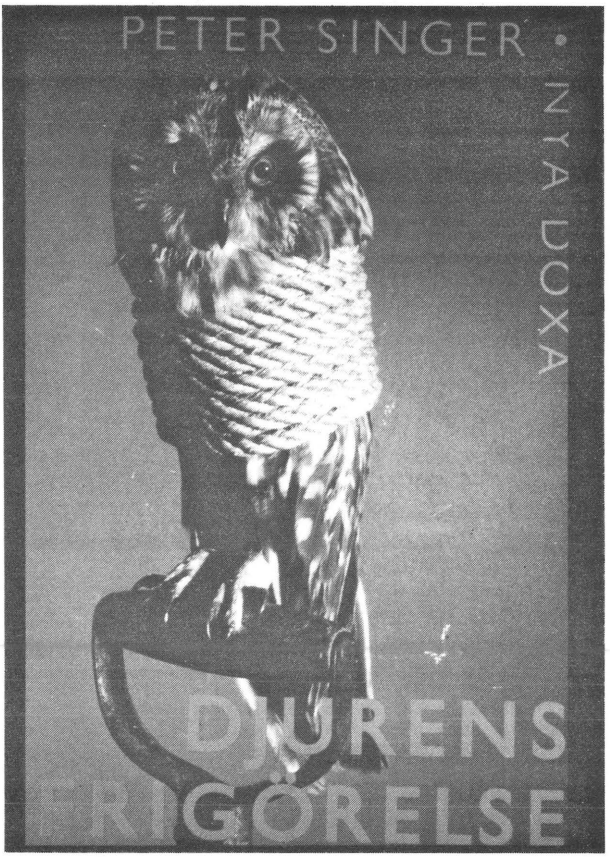
Det ligger en oskuldsfull förundran i hans nyktra skildring av hur känslorna drastiskt förändras så att den manliga ugglan nu väcker beundran och en ny respekt, medan den kvinnliga blir mer av ett älskat sällskapsdjur. Vad som sedan följer är en sorts kärlekshistoria mellan Dee och unga Franklin. *E.M.*

Tidsmässigt omslag till Statens offentliga utredningar, här /Sonja Dahls/ förslag till en reformerad forskarutbildning (1996). Vinjetten av Lasse Åberg visar den lilla kattugglan med en datormus. Bilden används för offentligt tryck från utbildningdepartementet under Carl Tham.

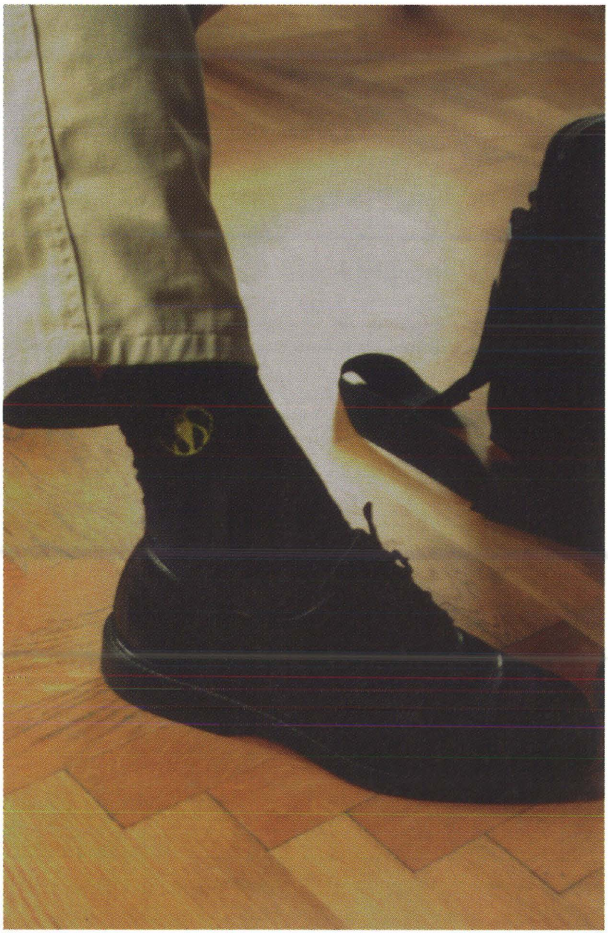
Omslag till symposievolym i aktuellt ämne. Ugglan på DNA-spiralen ska väl föreställa forskaren inför naturen, särskilt genetiken. Kombinationen kan också uppfattas som två sidor av samma sak, av arvet som också kan manifestera sig i visdom och klokskap. DNA-spiralen har också blivit en ikon för vår tid (se t ex Titel). Sammanställningen används också som emblem för nätverket ELSA.

Omslag till Peter Singer, Djurens frigörelse *(orig.* Animal liberation, *1975) sv övers Nya Doxa 1992. Den bundna ugglan tittar oss rakt i ögonen. Står den för en klokhet som vi inte äger och för att djuren är fjättrade och och bör befrias? Ugglans placering på spadens handtag antyder att arbetet kan börja. Singers bok har haft stort inflytande också inom svensk filosofi bl a genom lanseringen av termen "speciesism" (övers "artism") i analogi med "rasism" och "sexism".*

Bli klok som en uggla, *foto för katalogen* Att söka till Universitet, Högskolor och Vårdhögskolor, *vt 1998. Verket för högskoleservice.*

Juvenalordens emblem.

Vidstående bild av en kattuggla nedfallen i professorn Wahlgrens köksskorsten är tecknad av August Quennerstedt (1837-1926), professor i zoologi vid Lunds universitet och, förtäljer uppslagsverket, "Karl XII- forskare". Numera är man väl honom mest tacksam för ett av mästerverken i svensk satirisk litteratur, Akademiska undantagsgubbar *— om än bara som inspiratör till Bengt Lidforss infama raljerier. Bekant är att de båda lundaforskarna omfattade varandra med ömsesidig motvilja. Quennerstedt lär å sin sida ha betraktat den yngre botanikern som "en förbannad lushund", en art för vilken han tydligen inte hyste några som helst sympatier. Den omkring sig gripande utvecklingsläran gjorde annars att Quennerstedt — en övertygad anhängare av läran om*

Bibelns verbalinspiration — som professor ägnade sig allt mindre åt forskning. Enligt den elake Lidforss presterade han dock "fem epokgörande oktavsidor" om huskattens forna utbredning i Skåne (ja, det gällde visserligen vildkatten...). Hans forskarintresse överflyttades samtidigt från djuren till de svenska hjältekonungarna. (Logiken i denna forskarbana kan man bara spekulera i.)

Till de djur som Quennerstedt i yngre dagar intresserade sig för hörde fåglar. Han omtalar själv att han ofta brukade åka ut och skjuta småfåglar i Lilla Råby. Detta för att skaffa föda åt den uggla som ramlat ner i professor Wahlgrens skorsten och som Quennerstedt fått för att teckna av. Överhuvudtaget jagades det tydligen bland dåtidens akademiker i större utsträckning än i våra dagar. Quennerstedt beskriver inlevelsefullt i Under Lundagårds kronor *(första saml.) hur en dylik jakt kunde gå till. Just den här ägde till råga på allt rum på Lundagård och bytet var en kattuggla som, efter inhämtande av tillstånd från en till en början skäligen skeptisk rektor, skulle avskjutas för att tjäna forskningen. Man införskaffade en övad skytt som prickade ugglan där den satt uppe i en kastanj. Ugglan föll under gatpojkars hurrarop. Dock blev den olyckligt nog hängande i en gren. "Nya hurrarop." En med. stud. Nordstedt förhindrade dock att jakten tog en pinsam vändning genom att vigt klättra upp och kasta ner ugglan under avslutande hurrarop från gatpojkarna. Denna jakthistoria är faktiskt enligt sagesmannen "i alla detaljer sann".*

Som läsaren kan se var Quennerstedt inte så oäven som tecknare. Filosofen Hans Larsson som läste zoologi för Quennerstedt på1880-talet har för eftervärlden bevarat minnet av hans konstnärliga teckningar på svarta tavlan. Mindre glädje skulle det ha berett konstnären att få höra att det var hans föreläsningar i morfologi som gjorde Larsson till darwinist.

JH

Lundavandring

Hjördis Kristenson

Han bor i Kastanjevillan, ”ett förtjusande gammaldags residens”, ståtligare än någon annans. Den som minns sin Nalle Puh känner igen dessa ord. Huset som beskrivs på detta sätt tillhör Ugglan. Hit söker sig vännerna, för Ugglans goda omdöme och klokhet, för att få hjälp och råd. Går vi bakåt i tiden, till La Fontaine, talar han i sin fabel ”Ugglan och mössen” om ett slott, men det är en mörk och dyster boning, i en gammal fura.

Hur ser det ut i Lund? Och finns det fler ugglor här än i, låt oss säga, Halmstad, Jönköping eller Sundsvall? Om det förhåller sig så finns det bara ett svar: Lund representerar lärdomen. Därför överraskar det inte att denna fågel avtecknar sig mot himlen på universitetshuset. Men vi spårar ugglan i en rad andra sammanhang också, mindre självklara. Handlar det då endast om en lättfångad symbol, ett stumt emblem, som får representera kunskapsmiljön i största allmänhet?

När är ugglan en rationell lösning på ett arkitektoniskt problem, ett dekorativt inslag eller både och? Och hur naturtrogen är fågeln? Vilka kunskaper ägde arkitekten och hans medhjälpare vid gestaltningen? Sökte de hjälp i Brehms Djurens liv eller något annat bokverk med planscher? Kanske hade de en uppstoppad uggla till hands. I Uggleupplagan av Nordisk familjebok får vi veta att alla arter har stora och framåtriktade ögon, omgivna av en krets av styva fjädrar, ”ögonringen”. Fjäder-

beklädnaden är mjuk, näbben krökt ända från roten och tårna är försedda med spetsiga klor — allt en god utgångspunkt för denna undersökning.

*

Man vill gärna tro att det är Minervas uggla som sitter på universitetshuset. (Som upplysning kan nämnas att just denna daguggla en enda gång anträffats i Sverige och då i Skåne.) Lundaakademin för oss rakt in i antikens bildspråk och mytologi: sfinxer, gripar, tripoder, lyror, Medusas huvud — och ugglor. Man väljer gärna formuleringar som tankens frihet eller kunskapens spridning, när man ser dessa ugglor som lyfter mot skyn. Illusionen av flykt har Helgo Zettervall, arkitekten, åstadkommit på ett elegant sätt: fågeln har sitt fäste i lyrans mittsträng, den senare så spröd att den knappast syns. Det är sidorisaliternas gavelfält, i öster och väster, som kröns på detta sätt. Men här finns ytterligare en uggla, i relief på sydsidan (fig. 1), i mittaxeln rakt under den stjärnbeströdda gesimsen. Den öppna rymden har bytts ut mot ett slutet rum. De stora vingarna är fällda, blicken fäst i fjärran; ugglan vilar, omsluten av voluter och bladverk. Främst riktas dock vår uppmärksamhet mot något annat: ugglan griper med ena klon om ett par böcker och förstärker så sin roll som kunskapsförmedlare. En liknande uggla sitter inne i aulan.

En bok vore helt onödig i bibliotekssammanhang! Arkitekten Alfred Hellerström har inte heller introducerat detta attribut på UB (fig. 2). Här har ugglan sitt näste i ett kapitäl, i en genomtänkt komposition: vingpennorna, som bildar ett vackert mönster, fyller ut svicklarna; stora stiliserade blad döljer klorna. Det kan röra sig om akantus men lika gärna om eklöv, eftersom naturtrogna ekollon kompletterar bilden av lövdunge. Allt är väl utmejslat i kalksten, i skarp kontrast till det röda teg-

let i kolonnskaft och valv. Det skall tilläggas att denna fågel befinner sig inomhus, i bibliotekets förhall och där i sällskap med andra typer av fåglar på övriga kapitäl.

Hur skall vi uppfatta stadens äldsta uggla, den på domkyrkan? Vilken roll spelar denna fågel i den kristna ikonografin? Är Bibeln en hjälp? I Psaltaren, psalm 102 — Klagan och hopp till Herren — står följande att läsa i verserna sju och åtta: "Jag är lik en pelikan i öknen, jag är såsom en uggla bland ruiner. Jag får ingen sömn och har blivit en ensam fågel på taket." Jag lämnar frågorna ovan obesvarade. Det krävs en mycket skarp blick för att upptäcka henne, högt upp på tvärskeppets sydsida. Omgiven av olika expressiva stenhuvuden sitter ugglan i frisen ovanför kolonettgalleriet.

*

Det hade väckt förvåning om arkitekten Alfred Arwidius inte hade placerat en uggla på ett hus i ett kvarter uppkallat efter henne. Det rör sig om Församlingshemmet vid Södra Esplanaden (fig. 3). Likt ugglorna på universitetshuset sitter även denna högt och fritt, på en gavelspets rakt över en reliefplatta med husets namn och årtal samt ett rikt förgrenat lövverk. Gissningsvis rör det sig om en hornuggla, en variant som förekommer rätt allmänt i södra och mellersta Sverige. De långa örontofsarna talar för detta, liksom vingarna som når bakom stjärten. Här kan man dessutom verkligen tala om "ögonringar". Ingen annan uggla uppvisar en liknande hållning, rak och spänd och med en rovfågels blick. Vid invigningen 1901 var denna hörntomt närmast att betrakta som en utpost i Lund, vid stadskärnans sydöstra gräns. Här tog landsbygden vid. Är detta nyckeln till fågelns skärpta uppmärksamhet?

Ett hus uppfört runt sekelskiftet 1900 kan — under vissa betingelser — få stilbeteckningen jugend. Församlingshemmets

mjuka former och asymmetriska gruppering av byggnadsdelarna, plus en del detaljer, tillåter denna stiletikett. Att ugglorna främst dyker upp under seklets första år hör till sakens natur. Kännetecknande för jugend är nämligen just den rika dekoren. Klassicismens formgrammatik tillämpas inte längre. Naturalistiskt utformade växter och djur, helst ur den inhemska floran och faunan, pryder nu i stället portar, fönster och friser. Troll och andra sagoväsen förekommer också. En som inte skydde några medel för att locka vår blick till en rundvandring var arkitekten O E Hägg, så i den stora bostads- och affärsanläggningen vid Clemenstorgets östra sida. Byggnaden fortsätter ett stycke runt hörnet och här — mot Sankt Petri Kyrkogata sitter vår uggla (fig. 4), infattad som ett smycke i ett sirligt utformat vindsfönster i den lekfullt svängda gaveln.

*

Falk, hök, duva? Nej, på en uggla tar man inte miste, hur den än ser ut. Studera till exempel de fåglar som sitter i hörnen på före detta Skånska Brand, mot Stora Algatan (fig. 5). Om de stora vingarna är korrekt återgivna undandrar sig min bedömning; de ser märkliga ut. Ögonen påminner om förstamajblommor. Och kroppens fjäderskrud liknar en välsydd kolt som endast delvis döljer de spinkiga benen. Det är med andra ord en ganska märklig uppenbarelse. Beskrivningen stämmer inte på en tornuggla. Det är annars gott om torn i trakten: domkyrkans, AF:s, Lundagårdshusets, plus några till. Dessa ugglor finner vi just vid basen till ett stiligt torn. Såväl denna byggnad som den förra bär årtalet 1906. Arkitekten heter här Fredrik Sundbärg, och åt sin uppdragsgivare ritade han ett palats i holländsk-dansk renässansstil, inte jugend. Att Sundbärg likväl lät en uggla finna en boplats här kan förklaras med grannskapet, den täta akademiska miljön.

Stadens minsta uggla, inte stort mer än de karakteristiska ögonen, några fjädrar och en antydan till vingar, hittar den uppmärksamme betraktaren på Mårtenstorgets största hus, nr 10 på södra sidan. Fågeln har blivit ett välkänt attribut bland böljande jugendslingor. Henrik Sjöström ritade huset, också från 1906. Samme arkitekt smyger även in en uggla vid Botulfsplatsen, Vårfrugatan 8. Centrum för stadens bussar är det ett föga rofyllt ställe för en fågel som under dagen vanligen uppehåller sig "i dolda gömslen, i ihåliga träd, gamla murar etc., där ock deras ytterst enkla bo anbringas". Klokt nog sitter ugglan högt ovanför trafikbruset, som relief i den ornerade takfrisen.

Vi har nu nått fram till 1915. Jugend har klingat ut. Samtidigt försvinner ugglorna ur stadsbilden. Den nyss beskrivna var den sista och yngsta. Men vi skall gå ett par år tillbaka i tiden, till 1912. Klassicismen har återvänt i arkitekturen, så till exempel i bankhuset vid Stortorget nr 6. Är det därför man — på håll — vill likna de två ugglorna, på ömse sidor om ett burspråk, vid amforor? Arkitekten, Alfred Hellerström, har vi redan mött i universitetsbiblioteket.

*

Denna vandring började vid universitetshuset. Naturligt är då att sluta med Akademiska föreningen, den gamla studentborgen från 1851. 1911 hade Fredrik Sundbärg fått uppdraget att göra en tillbyggnad. Innanför den nya huvudentrén möter en vestibul med pelare och valvbågar i rött tegel. Som på UB har ugglan här (fig. 6) fått sitt viste inomhus och i ett kapitäl, i röd sandsten. Denna hornuggla (de långa örontofsarna pekar i den riktningen) avtecknar sig mot en sköld som omges av akantusliknande blad. Vingarna breder ut sig som för att famna den stora uppslagna boken, som ugglan vilar på. Så möter vi lärdomens insigner igen, och nu i studenternas eget hus. Andra

kapitälmotiv talar för att arkitekten här — på sitt eget vis — kan ha velat lyfta fram de olika fakulteterna. Representerar ugglan då humaniora?

Jag har inte glömt ugglan på Sankt Annegatan (fig. 7), väl synlig för alla, ja rentav den man lättast upptäcker. En förklaring till detta kan vara att man inte väntar sig utsmyckning på en byggnad från sent 1940-tal. Någon misstänker då — och med all rätt — att denna uggla tidigare hört hemma på ett annat ställe. Den tjänade ursprungligen som kapitäl mot Sandgatan. Men fågeln smälter väl in här också, röd sandsten mot husets röda stavtegel. Arkitekten Hans Westman var inte främmande för anakronismer i arkitekturen; tvärtom bröt han tidigt mot modernismens konventioner. Det märks inte minst i detta verk, med dess anspelning på lokal korsvirkestradition. Ugglan sitter som en vapensköld ovanför entrén till detta studentbostadshus och blir så en ständig påminnelse om en sida av studentlivet: flit och möda som vägen till insikt och kunskap.

Vad lär oss, slutligen, denna granskning av stadens ugglor? Jo, att arkitekter och konstnärer visste hur en uggla ser ut; undantagen bekräftar regeln. Det visar sig också att deras tid var kort. De som hamnat här fick vara kvar, men stammen tilläts inte växa. Orsaken känner vi: ugglan hör främst hemma i seklets början, då jugendstilen uppmuntrade bruket av växter och djur i arkitekturen. Att då ugglan i så stor uppfattning dyker upp i Lund har också sin förklaring. Det finns några fall där ugglan lyfter fram arkitekturen. Jag tänker bland annat på universitetshuset, församlingshemmet och bankhuset vid Stortorget. Oftast är dock fågelns roll, utöver den sinnebildliga, rent dekorativ. Och fantasin och myten får stå tillbaka för realismens krav.

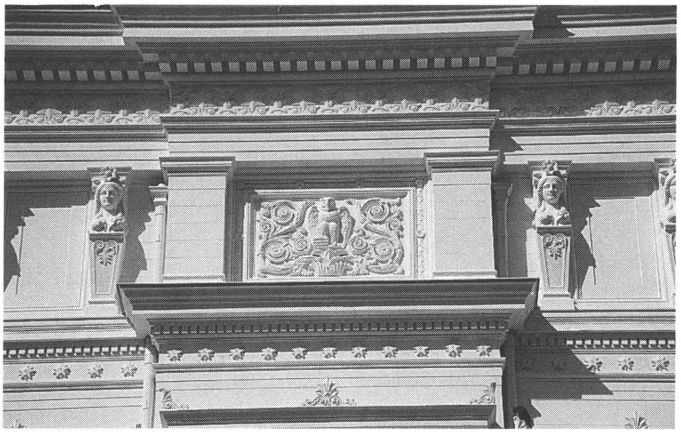

Fig. 1

Fig. 2

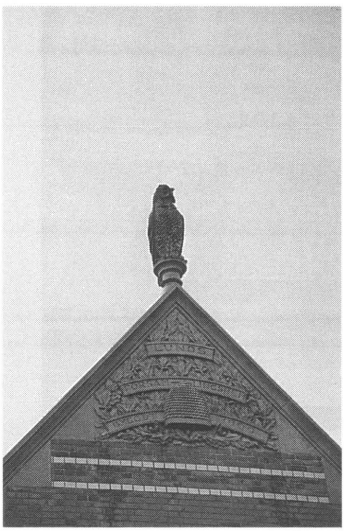

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

et låter sig med Hegel lätt sägas att ugglan lyfter först i skymningen. Men vad är denna nattfågels innebörd? Hegel menade med sin liknelse att visheten alltid är för sent ute. För honom var ugglan Pallas Athenas fågel, förnuftet inkarnerat, något som i våra dagar också går igen i universitetens flitiga användning av ugglan som lärdomssymbol. I folktron har ugglan emellertid intagit en annan gestalt, skrämmande och förebådande ond bråd död. Inom heraldiken har hon framför allt symboliserat vaksamhet. Upplysningstidens människor sökte göra ugglan till ett nyttigt djur, romantikerna däremot såg framför allt till hennes sublima kvaliteter. Genom tidernas lopp har ugglan alltid varit en temperamentsfylld särling, sökande ruinens ensamhet. Först i samband med sekelskiftet 1900 blev hon domesticerad. I form av jugendornament kom hon då att flytta in i stadsbilden.

Denna uggle-uggla söker i text och bild följa våra många skiftande föreställningar kring ugglan. Den erbjuder en historia med stor spännvidd.

Ugglan

1 Idé- och lärdomshistoria i Lund 25 år, red. Gunnar Broberg (1991)

2 Upplysningens miljöer – ett nordiskt perspektiv, red. Gunnar Broberg (1994)

3 Jakob Christensson: Carl Fredrik Nordenskiölds förlorade illusioner (1994)

4 Gunnar Broberg: Statlig rasforskning. En historik över Rasbiologiska institutet (1995)

5 Den idéhistoriska bilden, red. Gunnar Broberg och Jakob Christensson (1995)

6 Dygd och medborgarskap i 1700-talets politiska tänkande, red. Svante Nordin och Rebecka Lettevall (1996)

7 Charlotte Christensen: Det personliga äktenskapet (1996)

8 Att gestalta historien, red. Jakob Christensson och Håkan Håkansson (1997)

9 Nordiska universitetskulturer, red. Sten Högnäs (1997)

10 Ugglan i dikt och bild (1997)

ISSN 1102-4313